GØGEURTER SOM AFRODISIAKA

AF

V. J. BRØNDEGAARD

> Forunderlige Blomst af Sol og Skygge,
> fuldendte Skønhed, formet uden Lyde,
> kysk og pervers, eksotisk og serafisk,
> et Fabelvæsen, skabt af Ild og Luft.
>
> GRETHE HELTBERG: Til en Orkidé;
> »Kinesisk Lak« (1948), 67 f.

INDLEDNING. PRIMITIV ORGANOTERAPI. Gøgeurterne (Orchidaceae) – »Blomsternes Aristokrater« – har ikke alene stor Interesse for Botanikere og Gartnere; de spiller ogsaa en betydelig Rolle indenfor Planterigets Folklore. Det er det umiddelbare *Synsindtryk*, som er udslaggivende, thi bortset fra Orkidéernes kommercielle Betydning i Blomsterhandelen har Familiens ca. 18.000 Arter meget ringe økonomisk og praktisk Værdi; Vanillen er faktisk Undtagelsen, som bekræfter denne Regel.

Mange Træk ved Gøgeurterne er iøjnefaldende og har fra de ældste Tider tildraget sig Menneskenes særlige Opmærksomhed: Blomsternes bizarre, imposante og »eksotiske« Skønhed, deres Farvepragt og tidlige Fremkomst (tildels ogsaa sjældne Forekomst), en undertiden stærk og besynderlig Duft samt – hvad der navnlig har inspireret Fantasien – mange Gøgeurters særlige Rodknoldform.

I alle Lande har Mennesket i Undren og Ærefrygt betragtet Vaarens Løvspringskraft og de første Blomster. De nyløvede Kviste og tidligste Vækster blev da efterhaanden florale Frugtbarhedssymboler og Udtryk for en ubændig vegetativ Potens med tilskrevne mystiske og magiske Virkninger paa Menneskers og Husdyrs Avlekraft.

For Gøgeurternes Vedkommende gælder det, at en Mængde Arter har to Rodknolde, der er enten runde eller delte (fligede); den ene Knold er mørk og indskrumpen efter at have afgivet Stivelse til indeværende Foraarsblomstring, medens den anden er hvid og glat, rummende Reservenæringen til næste Aars Lysskud (Fig. 1–7). Uden denne botaniske Viden og i en Tidsalder, hvor alt usædvanligt i Naturen var Genstand for spekulative Tydninger og overtroiske Interpretationer, maatte det være nærliggende at opfatte de to Knoldfarver som Udtryk

for henholdsvis onde og gode Kræfters Spil. Med nogen Fantasi og god Vilje (som Almuen aldrig har savnet i denne Forbindelse!) kunde de runde eller fligede Rødder desuden minde om enten Genitalier (testes, scrotum, penis, vulva, pubes) eller Hænder (Handsker, Fødder) og Patter.

Disse Sammenligninger er i og for sig ikke enestaaende indenfor Planteriget; de er meget nærliggende baade for Gøgeurternes og f. Eks. Stinksvampens (Phallus impudicus) Vedkommende. Form og Lugt har gjort dem næsten selvskrevne til Elskovs- og Trylledrikke. Allerede i det gamle Ægypten blev Testikler regnet for lægekraftige, og i Tidens Løb er mange herhen hørende Opfattelser flyttet fra Dyreriget til visse Planters ligedannede Organer.

Mands og Kvindes Kønsdele har over hele Verden og blandt alle Folkeslag været religiøse Symboler. Ja, Fallicismen kan maaske endda betegnes som den ældste af alle systematiske Religioner. Der foreligger talrige Beviser for, at Fallos var Genstand for religiøs Kultus i Oldtiden, og at Figurer deraf blev tilbedt og baaret som Amulet. I Palæstina skal det endnu være Skik at sværge »ved Guds Fallos«, og i Sydeuropa bliver smaa Fallosfigurer baaret mod Paavirkning af onde Øjne. Lige til den nyere Tid har belgiske Kvinder skrabet lidt af saadanne Imitationer og har drukket det med Vin for at blive frugtsommelige[1].

Naar Gøgeurterne er saa sikkert placeret blandt de ældste, mest omtalte og hyppigst brugte Afrodisiaka, skyldes det altsaa Menneskets urprimitive og ustandselige Kredsen om de erotiske Ting og Problemer. Gøgeurterne hører til Organoterapiens allerældste Virkemidler, thi Anvendelsen er uden al Tvivl en Frugt af Lighedsmagien, Signatura rerum, Similia similibus (sml. S. 72). Nogle Arters bukke- eller moskuslignende Lugt (saaledes Orchis masculus, Himantoglossum hircinum) har muligvis ogsaa bidraget til seksuelle Idéassociationer. Ogsaa de »primitive« Mennesker har sikkert set Ligheden mellem Testiklernes og Gøgeurternes Knolde og forsøgt, om de virkede som de dyriske. De lægekyndige – og det var meget ofte samtidig Præster – udnyttede Opdagelsen ikke alene i Lægekunstens, men ogsaa i Religionens Tjeneste. Testes-manus-Navnene var maaske først tillagt nogle faa Arter med særlig karakteristiske Knolde; siden er flere og flere Orkidéer saa draget med ind i Navnekredsen. Paafaldende er, at andre almindelige Gøgeurter som Hullæbe (Epipactis) og Fliglæbe (Listera), der har Trævlerødder, slet ikke nævnes i Folkloren.

De nævnte Ligheder mellem Rødderne og Menneskets egne Genitalier har sikkert allerede i Samlerstadiet inspireret til erotiske Plantenavne og afrodisiakiske Regler. Under dets Søgen efter spiselige Vegetabilia og Lægeurter blev Planterne nemlig ikke alene skaaret af, men ogsaa gravet op. Lægeurtsamlerne blev i Oldtiden kaldt Rhizotomer (Rodgravere), og i Alperne er en »Wurzelsepp« den langskæggede Urtesamler, en »klog« Mand. I det hele taget har Planterødderne været Genstand for mange mystiske Spekulationer, muligvis paa Grund af deres forborgne Tilværelse i det »underjordiske« – i den urene eller grødegivende Muld. I hvert Fald er det navnlig Rødder, der blev brugt og stadig anvendes som Afrodisiaka: Rødderne af Calendula officinalis (Morgenfrue), Valeriana (Baldrian), Carlina acaulis (Bakketidsel), en Art Venusvogn (Aconitum heterophyllum), Kartoffel, Gulerod, Pastinak (»Mandskraftrod«), Tormentil, Alrune, Ginseng m. fl. I Japan regnes de Mennesker for erotisk disponerede, der gerne og ofte spiser Rodfrugter og Svampe[2].

At Gøgeurternes Brug som Afrodisiaka maa skyldes Signaturlæren, støttes ogsaa af det Forhold, at vor Tids »vilde« Folkeslag gaar ud fra lignende Spekulationer (se S. 73) i Valget af mange Lægemidler. Det kan for de nordeuropæiske (men ikke for de sydeuropæiske) vegetabilske Afrodisiaka straks siges, at det ikke er fysiologiske Erfaringer, der skabte den rigt udformede og sejglivede medicinske Praksis. Thi Gøgeurternes Knolde indeholder for Størstedelen Slim (40–48 %) og Stivelse (25–30 %) samt lidt Æggehvide (5 %) og Sukker (1 %). Har der virkelig været Tale om nogen eksakt Effekt, maa det vel – bortset fra en sympatetisk Indvirkning – kunne tilskrives et ringe Indhold af Kalkfosfater[3]. I Orienten nydes Gøgeurtknoldene (Radix el. Tuber Salep) desuden oftest sammen med stærkt krydrede Retter. Men naturligvis har den faste Tro paa »Midlets« Kraft i sig selv kunnet lægge en psykologisk Grund for Patientens Selvtillid og Sikkerhed i erotiske Affærer. Troen kan som bekendt flytte Bjerge!

Orchis-Knoldene er sikkert blevet opgravet i Samlerstadiet, da de har ikke ringe Næringsværdi, men de har næppe i nogen Egn været at finde i saa stor Mængde, at de kunde blive et gængs og vigtigt Fødemiddel. Den *Salep* (forhen Radices Satyrii), der stadig er i Handelen i vesteuropæiske Apoteker, er importeret fra navnlig Grækenland og Lilleasien; Salep regnes for et mildt stoppende Middel mod Diarré og Tarmkatarr og benyttes endvidere som et letfordøjeligt og styrkende

Næringsemne for Spædbørn. I Orienten laves der af Salep en theligne nende Drik, og i Grækenland og Tyrkiet skal Salepslim i Honning være en yndet Morgendrik. Paa den Aarstid, da de populære Knolde falbydes, drager Hundreder af Sælgere Dagen lang gennem Konstantinopels Gader og udstøder et langtrukkent »Salepi! Salepi!«[4]. Den saakaldte Vestindiske Salep er derimod et Produkt af Pilrod (Maranta arundinaca), der danner egen Plantefamilie.

At de runde eller ægdannede Orchis-Knolde er anbragt parvis, forstærker naturligvis yderligere Ligheden med testes[5], og dertil kommer de to Farver, der inspirerer til særskilt og ofte diametral Anvendelse. Nogle Forskere gaar endnu videre i de antropomorfe Jævnføringer. Dragendorff mener saaledes (Die Heilpflanzen der verschiedenen Völker und Zeiten, 1898, 150), at man har set en Lighed mellem Salepslimen og Spermavædsken. Antagelsen synes bekræftet af, at *slimbladede* Vækster som Drosera (Soldug) og Pinguicula (Vibefedt) ogsaa er blevet brugt som Afrodisiaka og tillagt adskillige erotiske Navne; det samme gælder Sedum telephium (Sankt Hansurt), der har kødfulde og indvendig slimede Blade og mange erotiske Folkenavne fælles med Orchis-Arternes (bl. a. Satyrion i første Halvdel af 1500-Tallet, Fotzzwang (1630), Guckguck, Stier-, Ochsenkraut, Knabenkraut, herbe de jeune vache m. fl.). St. Hansurten er forøvrigt blevet brugt til Elskovsvarsler lige til Nutiden (sml. S. 82)[6].

Dr. Aigremont (Pseudonym for Dr. Siegmar Schultze, Freiherr von Gallera, f. 1865) bringer derimod i sit med mange Fejl behæftede, men ofte citerede Værk »Volkserotik und Pflanzenwelt« (Bd. II, 1908, 40, 44 f.) en Række Tydninger, som man bør omgaas med den største Varsomhed; f. Eks. mener han, at de tillagte afrodisiakiske Kræfter beror paa visse Orkidéblomsters Lighed med nøgne Kvinder, at de besøges af »frugtbare og avledygtige Insekter som Fluer, Bier, Edderkopper«, at Knoldene ligner Æg, m. m.

A. ANTIKEN. GRÆSKE SEKSUALNAVNE. Orkidéernes Anvendelse som Afrodisiakum nævnes flere Gange i Antiken. Det ældste litterære Vidnesbyrd herom finder vi i Historia plantarum (IX, 18 f., 3), den græske Botaniks Hovedværk, der tilskrives Aristoteles' Elev *Theofrastos* (372–287 f. Kr.). Teksten er imidlertid forvansket, og det betvivles, at han er Forfatteren.

Der skrives her, at *orkis* har to Knolde, en stor og en lille; den store,

indgivet med Bjerggedemælk, styrker Elskovslysten, hvorimod den lille Rod nedsætter eller helt eliminerer denne Trang. Videre fortælles om en Urtekræmmer Aristofilos, at han ejede en Slags Rødder (Orchis-Knolde?), der kunde baade styrke de erotiske Lyster og bevirke fuldstændig Impotens i et forudbestemt Tidsrum af f. Eks. to eller tre Maaneder. Aristofilos brugte sin Viden til en yderst raffineret Straf eller Hævn over Slaver og Uvenner[7].

I de følgende 2200 Aar bliver ovennævnte Praksis fulgt paa en tankevækkende præcis Maade ikke alene i Grækenland, men lige til Nutiden i bl. a. Balkan, Vestpreussen, det østlige Böhmen samt Danmark, hvor man har ment, at Nydelsen af den mindre og mørke Rod gør steril eller impotent og frigid (sagtens fordi den i sig selv er gold), mens den større, lyse og spirende Knold har modsatte Virkninger – samt at man med disse Rødders Hjælp kan vælge det ufødte Barns Køn[8] (se herom senere).

Dioskurides, der levede i det første Aarhundrede efter Kristi Fødsel, oplyser noget tilsvarende i sin Lægemiddellære De Materia Medica (III, 126, 128, 131 Kap.): Naar Mænd æder de større Rødder, avler de Drengebørn, mens de mindre, fortæret af Kvinder, bevirker Pigefødsler. »Videre beretter man, at Kvinderne i Thessalien drikker de tyndere Rødder sammen med Gedemælk for at pirre Elskovslysten, men bruger de tykkere [Rødder] til Undertrykkelse og Svækkelse deraf, samt at den ene [Knold] ophæver den andens Virkning«.

Om Satyrion (el. erythraikon), der efter alt at dømme har været en Orkidé, siger han ogsaa: »Den løglignende . . . skal man bruge, naar man vil have Samleje med en Kvinde, thi man siger, at den pirrer Lysten ved Samleje. Der fortælles videre, at Roden holdt i Haanden opflammer endnu mere til Elskovsnydelse, end naar den inddrikkes med Vin« (sml. S. 73).

Som man kunde vente, bringer *Plinius* i sin Naturalis historia (XXVI, 95, 97; XXVII, 65) ikke meget nyt udover Dioskurides' Oplysninger. Han nøjes egentlig med blot at redigere det ældre Stof, der staar til hans Raadighed – idet han samtidig grundigt sammenblander og forvansker sine Kilder. Heller ikke den lilleasiatiske Læge Galenos i det 2. Aarhundrede e. Kr. udtaler sig i De simplici medicina 15, 17 yderligere om Emnet. Heraf kan dog intet sikkert sluttes om Gøgeurternes almindelige eller sjældnere Brug som Afrodisiaka i Datiden. Desuden gør utilstrækkelig botanisk Diagnose og manglende Billedstof det meget

svært eller helt umuligt at afgøre, hvilke Arter (efter nugældende Nomenklatur) de antike Skribenter omtaler.

Af de i Danmark mere almindeligt forekommende Arter vokser Orchis masculus og O. morio ogsaa i Grækenland[9] – sidstnævnte repræsenteret ved Underarten O. pictus. Antikens ældste og desværre ikke illustrerede Plantecodices Codex Constantinopolitanus (3. Bog, Kap. 131, 132, 133) og Codex Neapolitanus, der begge er Dioskurides-Afskrifter fra henholdsvis det 6. og 7. Aarhundrede, nævner ganske vist klart Orkidéer med Synonymer som *satyrion, kynos orchis, priapiskos,* der tydeligt refererer til afrodisiakisk Brug, men Beskrivelsen er saa mangelfuld, at vi kun kan gætte paa Orchis papilionaceus, O. undulatifolius, O. masculus og Aceras anthropophora. En Dioskurides-Bearbejdelse fra det 7. Aarhundrede (Codex Vossianus latinus) og fra det 9. Aarh. (Codex latinus 337, Dioskurides longobardus) i Münchens Statsbibliotek bringer de første tydelige Gøgeurt-Tegninger med henholdsvis testes- og manus-delte Knolde[10] (Fig. 8, 9).

Først da Forskerne forlader Studerekamrene og begynder at læse i Naturens egen Bog, uddybes Kendskabet til Orkidéerne. Efterhaanden som Planternes vegetative Organer ogsaa fremhæves, volder det ikke længere Vanskeligheder at adskille Rhizom-Orkidéerne. Med Leonhardt Fuchs (d. 1566) præges Orchis som botanisk Begreb i nutidig Forstand, og Linné skaber omsider Orden i Slægtens temmelig forvirrede Nomenklatur.

Alle de græske Navne til Gøgeurter illustrerer, hvor snævert de dengang var knyttet til Forestillinger om erotiske Guddomme og Erhvervelse af seksuel Potens via primitiv Organoterapi.

Selve Slægtsnavnet orkis betyder jo Testikel[11]. *Satyrion* er en Opkaldelse efter de gejle Satyrer – dæmoniske Halvguder i den græske og romerske Oldtid med ofte brutalt sanselige Træk. Festerne for Dionysos eller Bacchus, Satyrernes Guddom, var præget af vilde Orgier og lascive Ceremonier og i baade Lilleasien og Sydeuropa knyttet til Dyrkelsen af Naturens Frugtbarhedsmagter. Enkelte Træk herfra er ogsaa vandret til Nordeuropa. Der ofredes gejle Dyr som Bukke, Haner og Tyre, og ved visse Lejligheder blev en kæmpestor Fallos baaret omkring som et potensgivende Symbol, mens man sang falliske Sange. *Priapiskos* maa gælde Priapos, Vækstrigets Gud og Dæmon for det livsfornyende Princip; hans Statue – forsynet med stor membrum virile – blev opstillet i Vinbjerge og Haver. Endelig er *Serapias* (knæsat som botanisk Familie-

navn af Linné) vel en Opkaldelse efter den græsk-ægyptiske Helligdom Serapeion – Templerne, hvor man dyrkede Osiris og den hellige Apis-Tyr. Oldtidens Romere brugte det til orkis svarende Navn testiculus.

Vi har i alle disse samt talrige nyere Navne, der refererer til virkelige eller imaginære Ligheder mellem Gøgeurt-Rødder og Genitalierne og Knoldenes tilskrevne afrodisiakiske Kræfter, en udmærket Ledetraad, som i det følgende kan føre os fra Oldtid til Nutid. At mange af Navnene genfindes i praktisk taget samme Form over hele Europa, maa man dog ikke uden videre tage som Udtryk for, at den folkelige Fantasi overalt har virket efter et ensartet Mønster. En stor Part af dem er Oversættelser uden Plads i Folkesproget (sml. S. 70 f.). De talrige »animalske« testes-Navne reflekterer vel ogsaa i nogen Grad Knoldenes Brug som veterinært Afrodisiakum (se S. 68 f.).

Endelig maa man regne med, at en Del af det obskøne Stof er gaaet tabt, simpelthen fordi nogle Forfatteres Pen blues ved at nedskrive det. Navnlig i den nyere Tid har misforstaaede Hensyn til Sømmelighed og Moral eller Pudicitet afholdt mange Indsamlere af Folklore fra at medtage de »uhøviske« Minder og Skikke. Følgende Passus fra Forordet til Britten & Holland's store Ordbog over Englands Plantenavne (1886) er typisk i denne Henseende: »We have purposely exclused a few names which, though graphic in their construction and meaning, interesting from their antiquity, and even yet in use in certain counties, are scarcely suited for publication in a work intended for general readers«[12].

B. MIDDELALDEREN OG RENÆSSANCEN. Galleren Marcellus Empiricus i det 5. Aarhundrede anbefaler *testiculus leporinus,* der efter Sammenhængen maa være en Orchis, mod Hoftesmerter[13]. Middelalderens arabiske Læger som for Eksempel Avicenna (978–1036), Serapion (Slutningen af det 11. Aarh.) m. fl. benytter analoge Navne: *khus yatus salab* (> Salep) og *husi-at-ta'lap* (= Rævetestikler); hvad de nævner om Gøgeurterne, knytter sig ligeledes nært til de antike Forfatteres Udsagn.

Den illyriske Falloskult trænger rimeligvis nu ved Saracenernes Formidling ind i den berømte medicinske Salernoskole, thi i det 12. Aarhundrede har en Elev herfra, Aegifius Corbolensis, digtet dette frimodige Vers om Diasatyrions afrodisiakiske Virkninger[14]:

A satyris diasatyrion nomen sibi traxit,
Militiae Veneris lascivaque praelia noctis
Ex diasatyrion sumunt augmenta vigoris;
Lumbus ingravidat, membrum genitale reformat,
Testiculos inflat et virgae sperma ministrat.

Hortus Sanitatis (Gart der gesundtheit) 1485 og Liber Serapionis aggregatoris in medicinis simplicibus (Udg. fra ca. 1525) har *testiculus vulpinus* og *testiculus canis*[15] ligesom Dominikanermunken Albertus Magnus (d. 1280), der afslører et godt Kendskab til Gøgeurterne (som han kalder satiria). I hans kendte Værk De Vegetabilibus[16] finder vi ogsaa tydelige Forbindelser til arabisk Litteratur; da han følger Galenos i de medicinske Emner, undrer det ikke, at ogsaa han gentager Theofrastos og Dioskurides.

Orkidéerne bliver først sikkert kendelige i de ældste tyske Glossarier[17], og fra nu af bliver de ogsaa Genstand for folkloristisk Vurdering. I en af dem finder vi saaledes denne interessante Passage, der synes at vise, at Gøgeurter blev brugt som Afrodisiakum paa Datidens offentlige Badstuer[18]: »Satyrion est flos campi, videlicet *rote plumel hat es oben,* in terra et in radice *hat es zway hödel* et etiam dicit testiculos vulpis fornacem in balneo. et sic viris surgunt membra virilia. donec deponitur«. I Førstetrykket af Pseudo-Apuleius (Rom 1481), der vel har et græsk Forbillede, men er skrevet paa Latin, er under Herba Satyrion, Herba Priapiscus, Testiculus leporis anført: Si quis ad mulierem non potuerit[19].

I Senmiddelalderen eller Begyndelsen af Renæssancen dukker nogle tildels endnu brugte Orchis-Navne op i Litteraturen; de hentyder alle til erectio penis: Geilwurz, Ragwurz, Stendelwurz, Standhart og Stehauf. – *Stendelcrut,* der først var tillagt Platanthera, nævnes i en Synonyma apothecariorum fra 1300-Tallet; Navnet skal være kommet til Tyskland fra Holland via en Oversættelse af Hortus Sanitatis. Fra Holland nævnes den afrodisiakiske Brug af Gøgeurter første Gang i Dodonaeus' Cruydtboek (1644–Udg., S. 377), der skelner mellem en stor og en lille Rod. Dette Værk studerede Menigmand flittigt i mange Aartier, saa det har sikkert bidraget væsentligt til »Midlets« Udbredelse[20]. En anden Hollænder Johan van Beverwijck gjorde i det 17. Aarhundrede megen Reklame for dette Afrodisiakum, og i Tyskland leverede Brunfels og Bock med deres Urtebøgers mange uhyrlige Brugsanvisninger vægtige Bidrag til den pornografiske Litteratur om

Gøgeurterne; fra deres Værker oversættes og distribueres førnævnte Navne til alle europæiske Sprog: eng. *standelwort, standelgrass,* svensk og dansk *stendelkrydde* (1640), *ståndpers, -ört* (1638 ff.) og *Stathart* (1688)[21]; fra slaviske Sprog: *cepétec* (slov. 'kønslig Kildrer'), *žganček* (slov., til žgati 'brænde'), *storczyk* (polsk, storczyč 'opretstille'), *vstavač* (tjekk., vstavati 'opstille'), *lubka* (ukrain.), *lubkova zelen, lubža* til næsten alle Orchis-Arter, *ljubim korenb* (russ. 'Elskovs-Rod')[22].

Stincha, stinca etc. er Benævnelsen i mange af de ældste Værker, men her er der aabenbart Tale om en Forveksling (Oversætterfejl?) med et andet Afrodisiakum, nemlig tørrede Eksemplarer af det store afrikanske Firben Ørken-Varan (Varanus arenarius syn. Scincus officinalis), af Dioskurides kaldt Skinkos (Mat. med. II, 66) og anbefalet som Elskovsmiddel. Plinius bruger Formen scincus (Hist. nat. XXVII, 119) og nævner udtrykkeligt, at Midlet skal indtages *sammen med* Urten satyrion – hvilket pirrer »cupiditates veneris«.

Forvekslingen mellem Plante og Dyr synes at gaa tilbage til en Angivelse hos Isodorus Hispalensis i det 6. Aarh. e. Kr.: »Satyrion. Volgus vocant stingum. Item et Orchis. Item et Leporina«. Det ser ud, som om skinkos eller stincus var et middelalderligt Navn til alle Afrodisiaka, og at det derfor efterhaanden blev synonymt med Orchidaceae. Samme animalske Droge er forøvrigt pudsigt nok blevet forlangt som »Stinkmarie« og »Stenzelmarie« paa tyske Landapoteker til den nyeste Tid – naturligvis folkeetymologiske Omtydninger af Stincus marinus[7].

C. NORDISK OLDTID. MYTISKE NAVNE. Gøgeurterne blev sikkert benyttet som Elskovsmiddel allerede i den germanske Oldtid. Sikre Vidnesbyrd om en saadan Brug stammer ganske vist fra en forholdvis sen Epoke af Middelalderen, men vi véd fra anden Side, at Frugtbarhedskulter i Forbindelse med seksuelle Idoler spillede en stor Rolle helt frem til Vikingetiden og i det skjulte levede videre længe efter Kristendommens officielle Indførelse i Norden – saaledes som den norske Folkemindeforsker Nils Lid har paavist det i sine to grundlæggende Værker Joleband og vegetasjonsguddom (1929, 286 pp.) og Jolesveinar og grøderikdomsgudar (1933, 173 pp.). Falliske Symboler optræder hyppigt paa Oldtidens Mindesmærker, og utvivlsomt har man allerede dengang rettet Opmærksomheden mod de testesdannede Planter, bl. a. Gøgeurterne. Den norske Botaniker Rolf Nordhagen etymolo-

giserer Plantenavnet Bølle m. fl. Benævnelser til Vaccinium uliginosum ud fra en lang Række ældgamle seksuelle (og afrodisiakiske) Traditioner i Skandinavien[23]. Man maa betænke, at det værste, der kunde ramme en Mand i hine Dage var, at hans Husdyr blev golde, og at hans Kone ikke fødte ham Børn. I Datidens ensomme Bygder greb man da til alle tænkelige Midler for at sikre og stimulere Potensen, saaledes som nutidige Folkeslag under tilsvarende Levekaar søger Hjælp i en primitiv og ofte naiv Organoterapi.

Nu er praktisk taget kun det folkelige Navnestof tilbage, og derfor er det svært at afgøre, hvor meget der er lokal Folkemedicin, og hvad der er laant fra litterære antike Traditioner gennem mange Led.

Den første Omtale af Gøgeurter som Afrodisiaka her i Norden synes at bero i en yngre Sagafortælling (Hálfdanar saga Brönufóstra), hvor en ung Mand faar det Raad, at han skal forære nogle Stykker af en bestemt Urt til den knibske Kongedatter, han elsker. »Naar hun lægger dem under sit Hoved og sover paa dem, vil hun elske dig som sit eget Liv«[24].

Der kan næppe være ment andet end en Gøgeurt – enten Orchis maculatus, der er meget almindelig i hele Skandinavien, paa Island og Færøerne, eller de hyppige Platanthera-Arter bifolia og hyperborea, hvilke Planter i Norge kaldes Marihand samt dialektalt *Hu(g)vendel, Yksnegras, Elskugras* o. lign. Selvsamme Praksis som det i nævnte Saga brugte Elskovsmiddel er nævnt gentagne Gange i de følgende Aarhundreder fra bl. a. skandinavisk, tysk og italiensk Folklore[25].

En angelsaksisk Lægebog fra det 8. Aarhundrede bruger i et Elskovsmiddel Betegnelsen *fornetes polm* (palm); det skal rimeligvis tydes som (Jætten) Fornjótr's Haand[26], og i saa Fald er det det samme ældgamle Plantenavn, der i den forvanskede Form Flores palmæ og forklaret som »Satyrion« gentages i en norsk elskovsvækkende Trylleformel[27]. Forøvrigt er -haand et meget hyppigt Suffix i de nordeuropæiske Gøgeurtnavne (S. 84 f.). Et andet angelsaksisk Orchis-Navn er *beallocwyrt* »Testikelurt«, der i nyere Engelsk genfindes som *ballock-grass;* ogsaa det har talrige skandinaviske Parallelformer (S. 70 f.).

Den norske Folkemindesamler Joh. Th. Storaker (d. 1872) skriver indledningsvis, at »alle Orchides henføres til saadanne Ting, der opvække Geilhed«[28], og baade han og andre nordiske Folklorister nævner da ogsaa en lang Række Eksempler paa, at Gøgeurter bruges som Afrodisiakum for Folk og Fæ[29].

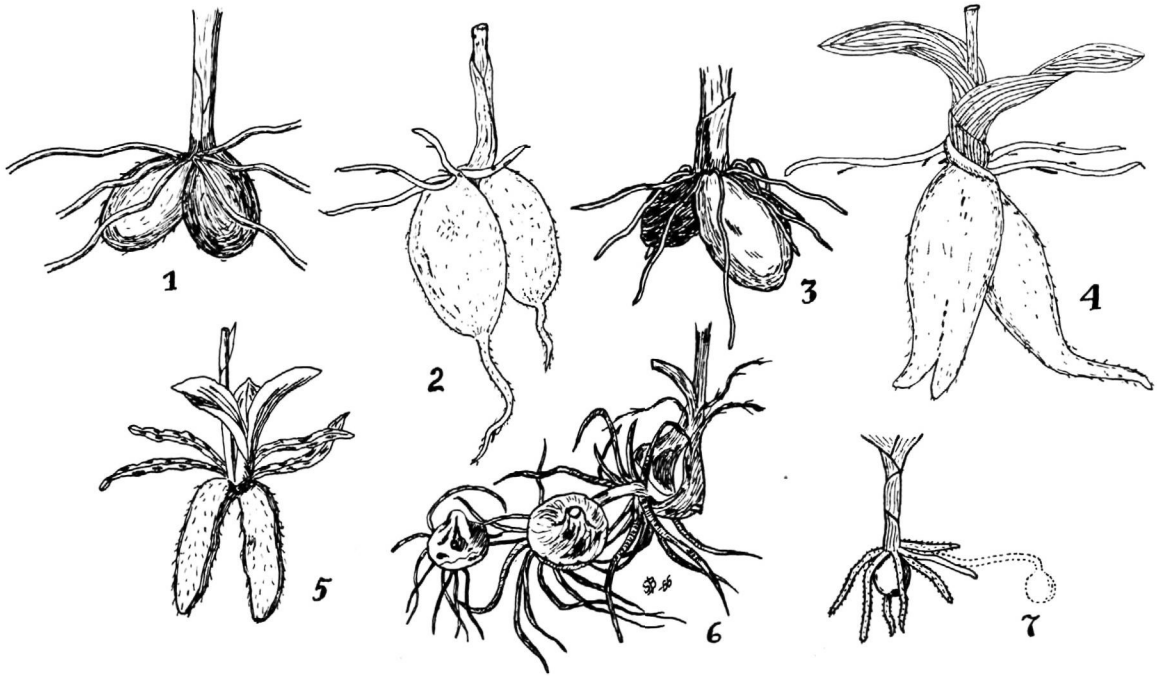

Fig. 1–7. *Gøgeurter med testes-Knolde:* 1. Orchis masculus (Tyndakset Gøgeurt); 2. Platanthera bifolia (Bakke-Gøgelilje); 3. Orchis morio (Salep-Gøgeurt); 4. Coeloglossum viride (Poselæbe); 5. Spiranthes spiralis (Skrueaks); 6. Aplectrum hiemale (*Adam and Eve);* 7. Herminium monorchis (Pukkellæbe). Tegninger: Sonja Brøndegaard.

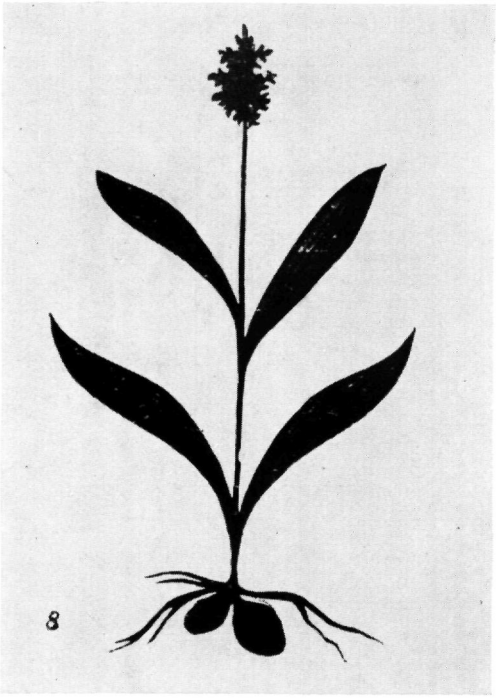

Fig. 8.
Herba priapiscus (Orchis). Codex Vossianus latinus Q 9 7. Aarh., reproduceret i Pseudo-Apuleius Herbarius, ed. E. Howald & H. E. Sigerist 1927, S. 49.

Fig. 9.
Gøgeurt (Orchis latifolius?) fra Codex latinus 337, Dioskurides-Bearbejdelse (9. Aarh.); Statsbiblioteket, München.

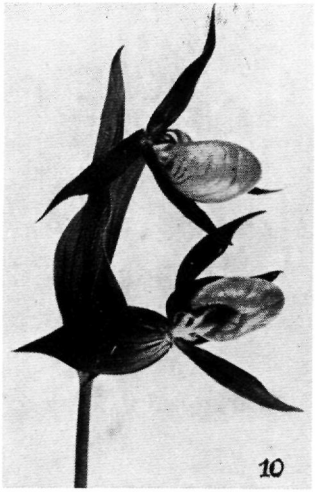

Fig. 10.
Cypripedium calceolus (Fruesko). Nederste Blomst er omdrejet.

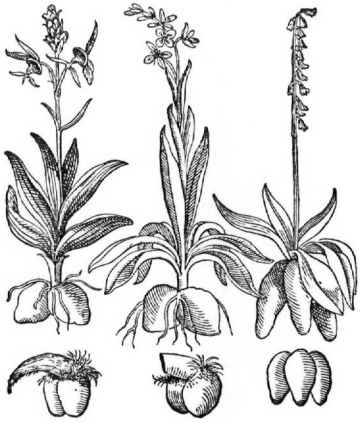

Fig. 11.
Tre Orkidéer (fra v. maaske: Ophrys, Orchis Morio, Spiranthes autumnalis) i J. B. Porta's Phytognomica 1591, S. 216. Tegneren har rakt Naturen en hjælpende Haand i de nederste Detailtegninger.

Et Dekokt af hele Urten var i Nordnorge en Elskovsdrik[30], og en Jente kunde gøre Gutterne forliebt i sig, hvis hun bar Roden af Marihand i en Lomme[29]. Paa Island og Færøerne refererer *hjónagras* (hjón = Ægtefolk) til den Tro, at Roden lagt mellem to uenige Ægtefæller (f. Eks. i Sengen) ophævede Husstriden og fik dem til at holde af hinanden igen. Fra Tysk kendes et tilsvarende Navn *Heiratswurzel,* og om russiske Bondekoner berettes, at de gravede Rødderne af Orchis maculatus (Plettet Gøgeurt) op og bar dem paa sig for at blive genelsket, naar de havde skændtes med Manden[31]. Man har altsaa tillagt Knoldene apotropæiske Kræfter, thi Uvenskab mellem Ægtefolk regnede de gamle for Trolddomsværk, og Husstrid behandledes derfor som andre Sygdomme. Om den veterinære Anvendelse fortælles i et senere Afsnit (S. 68 f.).

At dette Afrodisiakum var meget befæstet paa Island og Færøerne fra meget gammel Tid, synes bekræftet af det righoldige Navnestof fra disse Øer: *brönugras* (brönu, brana = Troldkvinde, ogsaa Navn til Hundyr), *vinagras* (til Verbet vina = have Samleje, eller Subst. vina = Veninde), *freyjugras* og *friggjargras*[32] samt *elskugras* og *graðrót* (til graður = gejl, brunstig, vrinsk), der ogsaa kendes fra Norge. Interessant er, at ogsaa sjældnere forekommende Orkidéer har faaet analoge Navne, hvilket tyder paa, at Almuen i særlig Grad har haft Opmærksomheden rettet mod denne Plantegruppe. Hjertelæbe (Malaxis paludosa) kaldes paa Færøerne *nálgagras* (af nálg = stærk Lyst til Samleje) og om Poselæbe (Coeloglossum viride), der paa Island hedder *barnajurt, barnagrasrót* (sml. tysk *Kinderkrudt* (16. Aarh.) til Orchis) siges, at den vækker Begær efter Kvinder[33]. Navnene *svartsjuka, svartsjukblomst, svarthou(vendel), svartkussa* til Nigritella nigra, der nævnes i Biskop Gunnerus' og C. Hammers norske Floraværker 1766–94, synes derimod inspireret af Navnet *Jalousie,* som Linné anfører fra Svejts. Flere Nigritella-Arter nævnes i alpine Elskovsmidler (S. 83 f., 91).

Det ser ud til, at der er sket folkemedicinske Parallelforskydninger mellem Gøgeurtknolde og Løg. Platanthera bifolia hed i Gammelnorsk *náttlaukr* (Natløg), fik paa Nynorsk samme Navn som Orchis maculatus, nemlig Marihand – »men de kaller den helst hugvendel, den urt, som skal vende ens hug« (sml. S. 87 [Danm.]). Løget var – sagtens ud fra de samme Idéassociationer – et af de gamles Elskovsmidler. I Vǫlsa Þáttr (Flateyjarbók II, 332) skal en Hestefallos, brugt som Kærlighedssymbol, styrkes med Løg og Lin. Roden af en tredie Plante,

Valeriana officinalis, kaldes Vendelrot – et Navn, der ikke som flere Forfattere interpreterer, skyldes, at Roden vender sig i Jorden hvert Aar, men har Præfix fælles med Betydningen af Ordet hu(g)vendel (**hugr* = Sjæl > *hug* = Lyst, Attraa, Elskov; *hugvenda* = vække Kærlighed). Valeriana officinalis er i mange europæiske Lande brugt som Afrodisiakum, skønt et Ekstrakt af samme Rod nu bruges som nerveberoligende Middel[34].

Saafremt der ikke er Tale om senmiddelalderlige lærde Opfindelser, tyder de islandske Navne med Freya og Frigg som Forled paa, at der har bestaaet en fjern kultisk Forbindelse mellem Gøgeurterne og Hedenolds Elskovs- og Frugtbarhedsguddomme. Maaske har man ligefrem set en mytisk grødegivende Haand i Knoldformen paa O. maculatus, der jo er en typisk Vaarplante. Efterhaanden blev Fornjótr's og Freyas Navn erstattet med Jomfru Marias og Vorherres paa samme Vis som en Mængde forhenværende Kult- og Lægeplanter skiftede Benævnelse, uden at deres hedenske Traditioner blev synderlig undertrykt af den Grund (S. 87 ff.). Almuen er som bekendt forbavsende konservativ, hvad Skikke og Navne angaar, og mange etnobotaniske Forestillinger kunde derfor, tildels camoufleret under kristne Navne og Forvanskninger i en Tidsalder, da den adækvate Betydning var gaaet tabt, leve næsten uændrede i de følgende 8–900 Aar. Saa stor Livskraft var der altsaa i vore Forfædres Tro! Frigg svarede til Romernes Venus eller maaske snarere til Hera og Juno, Ægteskabslykkens og Familiefredens Beskyttere; hendes Funktioner kunde derfor uden større Forskydninger i Tankeverdenen overtages af den hellige Gudsmoder.

Dybeck har til en Artikel om gamle og nye Gudinder i vore Plantenavne (Runa 1848–49) fra Kopparbergs Len i Sverige hentet det maaske allerældste nordiske Orchis-Navn *guffarstuppa.* Guffar eller goffar betyder »Gudfader« og betegner i Dialekter desuden ogsaa Tordenen eller Djævelen (jnf. Talemaaden *goffarn går* = det tordner!). *Digitus Veneris* anfører han som et sydeuropæisk Navn til O. maculatus – analogt med et hollandsk Navn *venusbloem* til O. latifolius, noteret 1907[35]. Men naar en anden af Nordens vilde Orkidéer, den skønne Cypripedium calceolus, kaldes Venussko eller (nyere) Fruesko, Mariesko, Gøgesko, Sankt Olavsbolle o. a., har Navnene næppe mytisk Oprindelse. Blomsten er ganske vist meget iøjnefaldende, men i Litteraturen nævnes den mærkeligt nok først fra 1561. Nogle nyere Forfattere har aabenbart af romantiske Grunde skabt de Venus-Navne,

der stadig optræder i vore Plantenavne. Forøvrigt er Cypripedium saa sjælden, at den næppe har kunnet afsætte ægte folkelige Tilnavne[36]. I Folkemedicinen indtager den en meget beskeden Plads (som Saarmiddel). Paa den anden Side bør den Mulighed ikke lades unævnt, at denne og andre Orkidéers store, oppustede og scrotumlignende Underlæbe *kan* have inspireret nordiske Seksualnavne (Fig. 10). Cypripedium har Trævlerod og ikke Rodknolde; alligevel har Planten i Tyskland faaet en Række til Gøgeurternes svarende Folkenavne: Bocksbeutel, Ochsenbeutel, Bullsack, Bollebüdel, i Svejts Pfaffehödeli, Hodlez o. lign.[37]. I Danmark (Fjends Herred) er *Præjstpet* Navnet til den orkidélignende Tøffelblomst, Calceolaria.

Vi er hermed naaet frem til de talrige Orchis-Navne, der i Danmark, Tyskland, Frankrig o. a. Lande er dannet over Motivet penis sacerdotis: Præstepik, -pit, -pintel, -pyntel, -kok etc. plus en Mængde tit pudsige eufemistiske Omskrivninger: Præsteprikker, -piger, -bukser, -lilier, -børn. Navnegruppen er af en eller anden Grund navnlig udviklet i Sønderjylland. Tang Kristensen har en Fortælling om en Mand ved Ribe, der narrede sin Dreng til at tage en Kurvfuld Gøgeurtblomster med til Pinseudsmykningen af Kirken – hvilke netop var de Blomster, som Degnen udtrykkeligt havde forbudt Børnene at plukke[38]. Af udenlandske Paralleler kan nævnes *Pfaffenhoden* (16. Aarh. og flg.), *priest's-pintle* (ogsaa til Arum maculatum), *testicule de prêtre,* russ. *sopovy jaiča,* m. fl.

At disse djærve Plantenavne er saa befæstede, skyldes selvfølgelig ikke nogen Tilfældighed. Middelalderens og Renæssancens gejstlige (og pædagogiske) Stand foregik desværre ikke altid Befolkningen med et godt moralsk Eksempel, og dette i Forbindelse med anatomiske Spekulationer over Fortidens store Børnekuld i Præstegaardene og en god Portion Drille- og Skæmtelyst bidrog til, at Præster og Degne blev Hovedpersoner i talrige erotiske Fortællinger og Vitser, hvoraf mange lever paa Folkemunde den Dag i Dag (jnf. ogsaa Børnevisen »Munken gaar i Enge. . .«), og at de blev forevigede i en lang Række bredt folkelige Navne til Vækster som Orchis, Arum maculatum, Euonymus, Galium, Typha – alle med testes- eller penislignende Organer. I disse Navne har Almuen faktisk nedfældet en god Portion stærke seksuelle Drifter og Fantasier. Endog et tilsyneladende helt uskyldigt Navn som Tusindfryd (Bellis) er sikkert en Eufemisme for *Tusindpitter* (via Tusindpiger) med Henblik paa Randkronernes Form[39].

D. NYERE TID. BRUNSTMIDDEL. Jævnsides med – eller efter – den folkelige medicinske Praksis er der næsten overalt sket en veterinær Anvendelse af Gøgeurter som Afrodisiakum. Man kunde tænke sig, at der gradvis er foregaaet en Overgang til veterinær Brug efterhaanden som Midlet af moralske Skrupler blev trængt ud af Menneskenes Samfund. I hvert Fald er det vore Husdyr, der længst frem mod Nutiden bliver stimuleret ad venerem med Orkidéknolde. Bemærk i denne Forbindelse ogsaa de mange »animalske« testes-Navne (S. 70 f.).

I Norge blev Roden af Orchis maculatus pulveriseret og givet Køerne ind med Salt for at gøre dem yxne, øxne – brunstige, deraf Navnet *yksnegras,* der kendes i flere Varianter. Fintsnittede Orchis-Knolde kunde ogsaa forebygge Kastning eller bevirke, at Køerne fik spraglede Kalve, d. v. s. som Gøgeurtens plettede Blade (altsaa dobbelt anvendt Signaturlære!)[24] [40]. Paa Færøerne kogte man Knoldene i Tyrens Drikkevand for at gøre den parringslysten[41]; det samme meddeles fra Sverige og Finland, hvor man til Orchis og Platanthera har Navne som *yxne, yxnegräs, yxnepers, oxgräs* (1755 ff.), *kiimaheina, -lehti* 'Brunstgræs' og *orimus* 'Hingsteurt'[42]. I Tyskland nævnes den veterinære Anvendelse første Gang 1534 (se S. 75).

Danske Bønder gav en træg Ko »Guds Haand« (den hvide Rod) at æde før den blev trukket til Tyren, »Fandens Haand« (den sorte) saa snart Løbningen var overstaaet »for at holde paa Sæden«. Det svarer til Antikens Forskrifter (S. 59). Man lagde snittede Gøgeurtknolde paa Foderet til den Ko, der ikke vilde blive brunstig – og højst sandsynligt sker det endnu, at en Landmand i Smug tyer til det gamle Middel, naar en af hans Køer trods alle Forholdsregler ikke bliver tyregal[43].

Den litauiske Bonde Sydøst for Memel blander Orchis incarnatus i Foderet for at faa en Ko brunstig – men det skal være Knolde af en »hanlig« Plante[44]. Tilsvarende Praksis nævnes ogsaa fra Nutidens Svejts og Tyskland[45].

Som nævnt i Indledningen har Orchis-Knoldene ingen fysiologisk Indvirkning; Anvendelsen beror udelukkende paa Lighedsmagi. Det er derfor mærkværdigt, at en ellers saa empirisk Forsker som *Linné* tilsyneladende uden Forbehold gik ind for Gøgeurternes Effekt som Afrodisiakum. Iflg. et Referat af hans »Praelectiones privatissimae« paa Hammarby 1770 (Martin Vahls Haandskrift) skal han have sagt:

»Heele gamle Verden sagde at de vare aphrodisiaca, hvorav de har giort sin Confectio Dia satyrio i Apotequet. En Hob har negtet det i seenere Tider, men det bevises at det er sandt av følgende. 1° Har de fiinere og meere mucilago end nogen anden, 2° ab odore ambrosiaco et hircino alle ambrosi(a)ca stimulere venerem hvorfore hysterici ey taaler dem. At ambrosiaca stimulere venerem vises af Turquerne. De leve i Polygami og fortære saa meget ambra. 3° Vaniller er det i Chocoladen som opvækker Courage [!], hvilken er av samme ordo naturalis. 4° Af de daglige experimenter som Bønder gjøre dermed, hvilke give deres Køer orchides«[46]. I sin Flora Suecica 1755 S. 309 skriver han om Platanthera bifolia: Tauri tardi provocantur in venerem hujus radicibus a Dalis.

Gøgeurternes Anvendelse som Afrodisiaka nævnes endnu fra Midten af 1800-Tallet, i 1906[42] – ja, saa sent som 1920'erne! Cand. pharm. Harald Nielsen fortæller, at han efter et Radioforedrag om Elskovsmidler den 6. Februar 1953 (optrykt i Farmaceutisk Tidende Nr. 35 s. A) blev ringet op af den islandske Gesandts Frue; hun kunde berette om en Tildragelse, hun havde været ude for paa Island i 20'erne, hvor endog intelligente Folk troede paa Gøgeurternes afrodisiakiske Kraft og lagde dens Knolde under Hovedpuden – akkurat som det i Sagaen berettes om de gamle Nordboere for 1000 Aar siden!

Mange af de Elskovsdrikke, som »kloge« Folk har brygget indtil vort Aarhundrede, var utvivlsomt tilsat noget af denne velkendte seksuelle Stimulans. I 1901 kom en gammel Mand til Hillerød Apotek og bad om for en Krone af den sjældne Drik; han forklarede, at Konen var gaaet fra ham efter 47 Aars Ægteskab og nu vilde han gerne vinde hendes Kærlighed tilbage! Desværre kunde Apotekeren ikke hjælpe ham med det ønskede . . . Der har naturligvis været drevet megen Svindel med Orchidaceae (sml. Vekselvirkningerne med Alrune i et senere Afsnit). To saakaldte Kosmobiologer i Paris blev 1954 idømt Bøder for at have solgt farvet Vand som Elskovsmikstur og tjent 10.000 Kr. om Maaneden[47].

E. TESTES-NAVNE. Som Supplement til de ovennævnte testes-Navne skal anføres endnu en Række nord- og mellemeuropæiske Benævnelser for Orchis, Platanthera, Gymnadenia og andre Orkidéer; de viser bedre end mange Forklaringer, hvor ofte og gerne Botanikere

saavel som Lægfolk har manipuleret med dette tillokkende Motiv og hvor udbredt den afrodisiakiske Praksis engang maa have været.

En italiensk Forfatter J. B. Porta (d. 1615) har i et besynderligt Værk Phytognomica, der udkom i Frankfurt 1591, et helt Kapitel (Lib. IV, cap. XIX) med Titlen »Plantae animalium testes repraesentantes«; det indledes saaledes: »Varii sunt plantarum bulbi, qui animalium testes mentiuntur, praesertim luxuriosorum et ita affabre eos mentiuntur, ut nemo sit qui viderat, qui se eos cognoscere non fateatur. Natura hominum generationi satagens, hac testiculorum imagine ad vires venereas, ad conceptum et ad prolem eos valere significavit . . .«

De antike Navne testiculus canis, testiculus leporis, testiculus vulpis m. fl. oversættes via Urtebøgerne til alle europæiske Sprog[48]:

Hundenosse (Simon Paulli, Flora Danica 1648 – Oeder 1769; noteret i Jylland 1886, i Norge 1794).

Hundetestikler (1768).

Rævenosser (Kylling 1688: Ref Nosser; P. Hauberg, Folkenavne paa Lægemidler 1927, 90).

Hestekaaj (Samsø; kaaj = Testikel).

Hestedrebbel (herhen? Aarhusegnen).

Bukkenosser (ældre dansk iflg. Falk & Torp, Etym. Ordb. I, 1906, 17).

Bukkeblade (Jylland 1940).

Fandens Nosse (Samsø).

Fandens Rædderstен (Refsnæs).

Nosseurt (Vendsyssel ca. 1800).

Hareurt (Hornemann 1796; noteret paa Ærø 1876).

räfloo (1659).

nosserot (1806 ff.) Skønt nosse naturligvis er dialektalt Navn til testis, giver Elias Fries i sin kritiske Plantenavneordbog 1880, 87 endnu to vidtløftige Tydninger.

gossört (1851).

olderdomens krafteroot (1638), – sängietröst (1659; sml. holl. juffertroost).

ålderdoms hugnad (1683: »auget virilem fortitudinem«; Linné's Flora Dalecarlica 1734).

herhen muligvis: brutgran (1826 ff.), brudsporre (1864 ff.), Spanske ryttere (1826, 1880), junkrar (1849; sml. tysk Husar, ital. ballerino).

kalmansrót (færøisk 'Mandfolkerod').

mulkkujuuri (finsk 'Testikelrod').

perseheinä ('herba anusa').

ukunkämmekkä, ämmän kämmen, vapahtajan ('Gammelmands-Gøgeurt', 'Kællingens Gøgeurt', 'Befrierurt').

hiidenkämmen ('Jætte-Gøgeurt', herhen?).

Hasenhode (15. Aarh. ff.).
Fuchshödlein (16. Aarh. ff.).
Bockshödlein (17. Aarh. ff.).
Bockswürza (Svejts 1866).
Narrenhoden.
Knabenkraut (det knæsatte tyske Navn < Hortus Sanitatis 1488 o. flg.).
Bubenschellen (Schwaben; schelle = testis).
Höswurz (Østrig [Zillertal]; paa Grund af Rodformen eller fordi Roden bæres i Bukserne (Hös = Hosen) som en Pirring til Vellyst, sml. S. 91).
Muniseckelbluem (Svejts [Aargau]; Muni = Tyr, seckel = scrotum).

zotskulleken (hollandsk 'Narretestes'), jnf. Artsnavnet Orchis morio (= Nar); Nordhagen tyder det i sin Norsk Flora 1940, 62 derhen, at »Blomsterne minner noe om en broket narrelue«.
bocks-, honds-, vossekullekens, kullekenskruid (1543 ff.).

lisịc jajka (polsk 'Ræve-Æg').
pasja jaẹa (slovensk 'Hundetestikler').
maẹja muda (serbokroatisk 'Kattetestikler', til Tordylium apulum).

dog cods
bull-bags
ballock-grass
} ældre engelske Navne.
cockoo-pint.
fool's stones.

testicolo di cane, – – volpe.
compañon de perro.
couillon de chien, o. m. a.

Længere sydpaa er man aabenbart mere frisindet end her i Norden, hvor det vilde være utænkeligt, at der i Floraværker og botaniske Lærebøger blev brugt knæsatte Navne svarende til de tyske *Stendelwurz* 'Erektionsrod' (Platanthera), *Ragwurz* med samme Betydning (Ophrys), *Höswurz* 'Bukserod' (Gymnadenia) og *Geilwurz* 'Gejlrod' (Himantoglossum). Til Gengæld er vi nu mere liberalt indstillede overfor Brugen af de Afrodisiaka, som den moderne eksakte Hormonforskning har gjort legale.

F. NORDEUROPÆISK NAVNEGRÆNSE. LIGHEDSMAGI. Af det her fremlagte Navnestof fremgaar det, at der kan drages en ret skarp Grænse mellem Syd- og Nordeuropa. Denne Grænse danner Danmark-Sverige – de norske, færøiske og islandske Navne er nemlig ikke bygget over testes-Motivet.

De nordvestskandinaviske Navne faar dermed stor historisk og

etymologisk Interesse, da de synes opstaaet lokalt uden Indblanding af Antikens og Middelalderens lærde, spekulative Tydninger af Naturen, hvorimod en Mængde svenske og danske Navne er Oversættelser fra de tyske Urtebøger. Den Blanding af Forestillinger i det folkloristiske Stof, vi møder i det 16. og 17. Aarhundredes Urtebøger, maa aabenbart tages som Resultatet af Kollisionen mellem Middelhavslandenes Gudeverden og Nordens Frigg-Kult. Litteraturen giver os sikre Støttepunkter, hvad de falliske Associationer angaar, medens Vurderingen af det nordiske Navnestofs mulige Forbindelse med en Frigg-Kult kræver en mere hypotetisk Betragtning.

De Opfattelser, der sydfra trænger mod Nord, hæfter sig navnlig ved Rodknoldenes Lighed med Genitalia, medens det norske, færøiske og islandske Navnestof illustrerer deres manus-Form. Og skønt Rødderne begge Steder er brugt i de samme Elskovskræfters Tjeneste, er den nordiske saa at sige »blidere« Elskovsmagi (Drømmevarsler, Amulet) dog efterhaanden veget for de mere bastante orientalsk-illyriske Falloskulter – dem, som Urtebogsforfatterne saa flittigt kolporterer.

Det turde formentlig være hævet over al Tvivl, at Gøgeurternes Benyttelse som Afrodisiaka gaar tilbage paa den ældgamle, i Renæssancen oplivede Signaturlære. Saa meget mere dristig er derfor den Opfattelse, som en hollandsk Folklorist og ivrig Modstander af alle Signatura rerum-Teorier C. Bakker har fremsat i sin Bog Volksgeneeskunde in Waterland (1928), hvor det S. 11 f. bl. a. hedder, at Knoldene oprindelig kun blev brugt »op grond van de leer der lichaamsvochten en wel o. a. om het lichaam te zuiveren van alle taaie en slijmerige vochten«. Herefter skulde den afrodisiakiske Praksis altsaa være sekundær og hele Signaturlæreforklaringen opfundet, da den første Anvendelse var glemt[49].

En Samling og Vurdering af det efterhaanden ret fyldige Stof om Gøgeurternes Anvendelse Jorden over viser imidlertid, at det overalt er Naturens egne Kendetegn, der leder primitive og isolerede Naturfolk, naar de søger efter Lægemidler i Planteverdenen. Simple Erfaringer har vist alle Folkeslag, at Livets genskabende Kraft er lokaliseret i testes; Uddrag af dem eller af ligedannede Organer maatte da naturligt nok kunne hjælpe impotente Mænd, i videre Forstand skaffe Lykke i Kærlighedsaffærer.

Undersøger vi f. Eks. de nordamerikanske Indianerstammers Lægemiddelskat, viser det sig, at Spekulationer over nogle Habenaria-Arters

testesdannede Rødder har udpeget dem til Afrodisiaka. Hos Forest Potawatomi og Ojibwe Stammen i Wisconsin kaldes en Art 'Svinekones Lokkerod' og smugles i uvillige Kvinders Mad for kønsligt at ophidse dem; samme Stammers Kvinder bruger en anden Habenaria-Arts Knolde som Elskovsamulet for at sikre sig en god Ægtemand. Mændene i Thompson Stammen (Britisk Columbia) mener, at Habenaria leucostachys bringer dem Jagtheld og et godt Udseende – Kvinderne, at Roden giver Held i Kærlighed. Idet Planten graves op, synger de: Ven, jeg vil have Styrke og megen Rigdom! – Andre Orkideér anvendes ved Fødsler[50]. Paa Nova Scotia kan en Mand vinde en kontrær Piges Kærlighed, hvis det lykkes ham at faa hende til at drikke et Dekokt af Rødderne af Spiranthes, der her kaldes *lady's tresses;* en Habenaria-Art hedder her *Salomo's plaster*[51].

Zigeunerne i Rumænien omformer Roden af en Art Gøgeurt til en Fallos, som sterile Kvinder bærer for at blive frugtsommelige; Planten kaldes *karengo* 'Drengeplante' og en sort Hund skal rive den op af Jorden (her er der tydeligt nok sket en Overføring af Alrunetro, se S. 93 f.). Andre Zigeunerstammer pulveriserer Orchis-Knolde og Cantharider og blander det i frigide Kvinders Mad for at stimulere dem ad venerem[52]. Iøvrigt henvises til Omtalen af den kosmopolitiske Falloskult i Indledningen. Frits Heide har i en udmærket Kompilation Historisk-Botaniske Kønsproblemer (1927, 132 pp.) Eksempler paa alle Verdensdeles seksuelle Plantenavne og Kønsdifferentieringer ud fra anatomiske Jævnføringer. Her skal blot nævnes et Par: Convolvolus argenteus, der har testesdannede Frugter, kaldes i Indien *ćhagândi* 'Bukketestikler', og et Træ i Afrika med testeslignende Frugt hedder blandt Togo-Negrene 'testis under Væder', en Urt med tyk og trind Rod 'krum penis'; sidstnævnte bruger de indfødte Kvinder mod Smerter i mammæ og som Laktagoga[53].

Fra den romerske Oldtid er bevaret en interessant Parallel til det norske huvendel ɔ: en Vækst, der vender en Persons Hu, Kærlighed, i en ønsket Retning. Hos Plinius (Nat. hist. XXIV, 167) nævnes det græske Plantenavn anacampseros (af anakampion, genbringe, omvende); han skriver derom, at den blotte Berøring med denne Plante var nok til at tænde Elskovsflammen. Det er dog tænkeligt, at et Ordspil ligger til Grund for denne Antagelse. Analoge Nutidsbenævnelser er svejtsisk *Nachlaufwurzel* og *Frauedrehele,* Franskmændenes *amourette de prés* og det imperative hollandske *volg-mij-na*[54].

G. TYSKE URTEBØGER (1500–1700). NAVNE MED GØG-. Før Omtalen af Gøgeurternes afrodisiakiske Anvendelse i Danmark vil det være formaalstjenligt at undersøge den tyske botaniske og medicinske Litteratur i Renæssancen, da de danske Forfattere i stor Udstrækning henter deres Viden og Navne derfra; det samme gælder forøvrigt ogsaa Tysklands andre Nabostater – i England gentages Raadene saaledes af Wm. Turner's, John Gerad's og John Parkinsin's *Herbals* hhv. 1571, 1597 og 1640.

Med Otho Brunfels (d. 1534), Hieron. Bock (d. 1554) og Leonhardt Fuchs (d. 1566), der med Rette er kaldt den tyske Botaniks Fædre, bryder en ny Æra frem. De citerer ganske vist alle tre alt i de antike Skrifter, men vi finder dog i deres Værker de første ærlige Forsøg paa en mere subjektiv Naturbetragtning. I de ofte fremragende udførte Træsnit, der pryder deres Urtebøger, har vi desuden de bedste Hjælpemidler til at diagnosticere Arterne.

Som de fleste gamle Lægebøger har de denne mærkværdige Sammenblanding af dyb Religiøsitet og umiddelbar og enfoldig Glæde over det kønslige Samvær, der er saa typisk for Datidens Livsopfattelse. *Brunfels* og *Bock*[55] skelner skarpt mellem Gøgeurter med kugleformede og haanddannede Rødder (Orchis, Platanthera og Gymnadenia); førstnævnte kalder de *Männchen* eller *Männlein* og sidstnævnte *Weiblein* eller *manus Christi, palma Christi.* Forklaringen er den enkle, at man dengang opfattede de to Former som værende to Køn af en og samme Planteart (sml. S. 84, 94 f.). Brunfels skriver 1534 om en Knabenkrautweiblein, der efter et vedføjet Billede at dømme maa være Gymnadenia conopsea: »das weiblein hat zwo wurtzel uffeinanderliegen gleich zwey henden, derhalben Palma Christi genant. Hat auch sonst einen unzüchtigen anblick der weiber heymlichkeit [pudenda] gleich«. Det hedder videre om Plantens afrodisiakiske Evner: »Stendelwurtz uss der ursach/dz es die mann freydig machet/ und wol gerüst zu dem kampff den der HERR Adam und Evam leeret da sye bey einander im garten waren. Darumb ettliche andere im den namen geben Ragwurtz/ und Knabenkraut«.

Samme Kønsdifferentiering gør sig ogsaa gældende hos danske Forfattere, hvor *Hun-Gøgsurt* er tillagt Orchis morio fra Kylling 1688 til Hornemann 1806 og *Han-Satyrion* nævnes for O. latifolius af von Aphelen 1768. Men ogsaa i Nutiden er den bevaret. I Litauen skelner Bønderne mellem en hanlig og en hunlig Plante (se S. 68); i Tyrol

(Zillertal) har Pigerne opsøgt de mandlige Gøgeurters runde »Männchen« og Karlene de fladtrykte og platte Knolde af »Weibchen« og antaget, at Nydelsen deraf kunde vække Lyst til Elskov og Coitus hos den paagældende eller Modparten og styrke Potensen (Slutningen af 1700-Tallet).[56]

Brunfels skriver videre om den afrodisiakiske Krafts Anvendelse i Husdyrbruget: »Es haben in ettlichen landen die hyrten den brauch/dz sye ab dissem kraut den wideren und den böcken zu trinken geben damit sye wol springen mögen«. Om Orkidéernes Opstaaen har Bock i sin Kreutterbuch 1539 (II, 61 a) en lang og besynderlig Forklaring, idet han mener, at de ikke sætter Frø, men at Kapslerne indeholder »reines Staubmöl«; Planterne maa altsaa dannes ad overnaturlig Vej – nemlig dér, hvor Sjaggeres, Stæres og Droslers »überflüssige Geylheyt« er spildt paa Jorden. Tydningen er et godt Eksempel paa Datidens Hang til golde Spekulationer frem for eksakte Undersøgelser. Jac. Th. *Tabernaemontanus'* Urtebog fra 1588 fortæller noget ganske tilsvarende om den testesdannede Trøffelsvamp Hjortespring (Elaphomyces), at den gror frem dér, hvor Hjorten under Parringen har tabt lidt Sæd, og at han opsøger og æder af denne Svamp i Brunsttiden – noget, der har været Jægertro lige til Nutiden. Ogsaa Hjortespring har været et meget populært Afrodisiakum for Mennesker og Husdyr; til sidstnævnte Brug forlanges *laupekula* endnu paa norske Apoteker[57].

Ogsaa om *Alrunen* berettes, at den vokser frem paa Galgebakker det Sted, hvor en Forbryders Sæd faldt under Henrettelsen. I denne Opfattelse maa Grundlaget for det knæsatte danske *Gøgeurt* sikkert søges. Navnet kendes i en Mængde Varianter fra det meste af Europa og i alle tre Sprogstammer[58]; herhjemme nævnes *Gøgis vrt* først i Christiern Pedersens Lægebog (Malmö 1533, 88. Kap.), og siden er en lang Række dialektale Former opstaaet: Gøgskrød, -bid, Gøjserrod, Kukkerbukser (dette Sidsteled muligvis ogsaa med erotisk Betydning), Kukmandsblomme, Kukkedurer o. s. v.

Gøgen er jo Foraarets Fugl par ekscellence; først naar dens fjerne gaadefulde Stemme har lydt, er Vækstaaret begyndt. Den opfattes – og vistnok med Rette – som et meget varmblodigt Dyr, og dens Navn indgaar da ogsaa i nogle erotiske Associationer: Gøgeunge ɔ: Horebarn, Gøg ɔ: Slang for vulva og et letsindigt Pigebarn; endvidere tages der som bekendt mange Elskovsvarsler af dens Raab, thi »af Kukkeren du vide faar, hvor mange Kys og Leveaar« (H. C. Andersen, 1850)

og i mange Lande har Gøgen nær symbolsk Tilknytning til Foraars grøde og Tordenregn.

Indtil Aar 1600 er Navnet (Gøgeyrt) kun brugt een Gang i danske Haandskrifter og da som Afskrift af en ældre trykt dansk Lægebog[59]. Meget tyder paa, at førnævnte Christiern Pedersen har kolporteret Navnet fra Tysk; omtrent paa samme Tid dukker det op i svenske Lægebøger, der ogsaa i stor Udstrækning bygger paa tysk Stof[60]. Men paa den anden Side kan et Navn som Gøgeurt ogsaa meget vel længe forinden være opstaaet spontant, og Christiern Pedersens Ordvalg viser ikke, at der er Tale om et nyt, men om et hjemligt Navn: »Der voxer en vrt her i landet paa enge som mange kalle Gøgis vrt« (88. Kap.), »Satirion Rod/so kallis Gøgis vrt paa danske« (1. c.), »En vrt (kallis Satirion paa Latine) oc Gøgis vrt paa danske/hwn kallis oc Stat Hart aff mange« (94. Kap.).

Som allerede nævnt mente de tyske Forfattere, at disse sære Planter med testesdannet Rod blev skabt af Sperma. Og paa Falster og i jyske Egne er det endnu en folkelig Opfattelse, at Planten hedder Gøgeurt, »fordi den vokser, hvor Gøgen taber sit Skarn« eller »hvor Kattene har pisset«[61]. Det er i denne Forbindelse værd at bemærke, at Cikadeskumklatterne, der saa ofte træffes paa Engplanter og altsaa bl. a. ogsaa paa Gøgeurter, ganske almindeligt kaldes Gøgespyt, Kukmandsspyt, Fuglespyt[62] og tilskrives onde Kræfter – derfor ydermere kaldt Troldkællingspyt (1763 ff.), Trolde-, Fandens-, Hekse-, Snoge-, Tudse-, Snegle-, Rævespyt, i Norge Lappespy (Lapfolket regnes for trolddomskyndigt)[63]. At Gøgens Stemme er saa hæs sammenlignet med andre Sangfugles skyldes, siger Almuen, at den har saa meget Spyt i Halsen[64], og man maatte ikke efterabe dens Kukken, for saa dryppede Blodet fra dens Næb og blev til de mørkebrune Pletter paa Gøgeurternes Blade (Orchis maculatus, O. masculus)[65]. Disse Pletter har man yderligere kunnet associere med Gøgens Fjerdragt. De fleste Orkidéer blomstrer, naar Gøgen første Gang høres kukke, og ikke mindst af den Grund er denne og mange andre Trækfugles Navn knyttet til en lang Række Foraarsblomster[66], uden at der iøvrigt har kunnet paavises erotisk Folklore. Lollænderne siger, at Orchis hedder *Kukkerbukser,* fordi »Vejret er blevet godt, naar den blomstrer, og saa trækker Kukkeren sine bedste Bukser paa«.

Mindst fire Impulser kan altsaa have bragt Gøg og Orchis i sproglig Kontakt: Fuglens tilskrevne Gejlhed – afrodisiakisk Anvendelse, for-

vandlet Sperma – Røddernes testesform, Foraarsvarsel – Blomstringstid, og Fjerdragt – Bladpletter. At ogsaa *Storken,* Fødselshjælperen og Børnebringeren, optræder i nogle Orchis-Navne, kan da ikke undre – saaledes *Storkblomst* i Sønderjylland og *Storchakraut* i Schwaben. Der er endelig Grund til at nævne, at Gøg og Stork er de hyppigst optrædende Fuglenavne i folkelige Synonymer til andre Foraarsblomster med fallosliknende Organer, saaledes Arum maculatum (Dansk Ingefær), Colchicum (Tidløs), Equisetum (Padderokke), Geranium (Storkenæb) m. fl.[67] Nogle faa tyske, engelske og russiske 'Hane'-Navne til Orkidéer hentyder til saavel Fuglens Gejlhed som det røde Blomsteraks (Hanekammen!).

H. DANSKE URTEBØGER (1200–1700). AFRODISIAKUM OG ANTAFRODISIAKUM. Den ældste danske Urtebogsskribent Harpestræng (d. 1244) nævner ikke dette Afrodisiakum. Grunden kan være, at han ikke har kendt det, men snarere, at det heller ikke anføres i hans væsentligste Kildeskrift De viribus herbarum af Pseudonymet Macer Floridus (ca. 1175) – og endelig er der ogsaa den Mulighed, at et Afsnit herom er udeladt eller gaaet tabt mellem Afskrifterne. I en Afskrift findes der saaledes et Kapitel om Hjortespring-Svampen Elaphomyces officinalis.[68]

Første Gang, Gøgeurt og dens afrodisiakiske Brug nævnes paa Dansk, er i ovennævnte *Christiern Pedersens* En nøttelig Legebog ffaar ffattige och Rige, der udkom i Malmö 1533. Det er vor første trykte Lægebog og som saadan flittigt benyttet og citeret af senere Forfattere. Chr. Pedersen var ikke Læge, men Kannik og Bogtrykker; i sit Værk bringer han et skønsomt Udvalg af mange antike og tyske Bøger, fra Hippokrates til Hieronymus Brunschwig (d. 1534). Teksten holdes, som man vil se i det efterfølgende, undertiden meget nær op ad de tyske Urtebøgers.

I det LXXXVIII Kapitel (Bl. LXII ff.) med Overskriften »Om nogen mister sin manhed at han icke kan beuare sig met sin hustrw« skriver han om Gøgeurten, der indleder en lang Række Midler: »Den skall man støde oc smørge sine Stene och Hemmelig ting der met/Men roden skall man støde och dricke hende met vin/thi hwon hielper hannem megit till ath komme til sin mact igen. Er det saa ath han fornemmer ath han haffuer den brøst aff kuld eller frost/Da skall

han tage Ingefer/lang Peber Saliga/Negliken/Nelle frø oc nogit aff Satirion Rod/ so kallis Gøgis vrt paa danske/Och støde dem smaa tilsammen oc dricke dem met Vin eller øll/Thi de hielpe hannem till sin naturlige verme oc mact igen«.

Videre hedder det om Kvinden i LXXXXV Kap.: »Den som fornemmer ath hwn haffuer nogen brøst/ath hwn icke vndfange oc ville gerne Da skall hwn tage En vrt (kallis Satirion paa Latine) oc Gøgis vrt paa danske/hwn kallis oc Stat hart aff mange Oc det er en almindlig vrt som voxer alle vegne paa enge/oc haffuer store lange brune blomster oc tøcke stackede stelke/den skal hwn støde smaa/oc tage den oss [Saft] oc smørge sig vel op vnder meth hannem effter sin tid Manden skall oc smørge sig neden till meth same oss/thi han hielper dem baade megit naar de ville affle foster til sammen... thi samme vrt haffuer en stor krafft til ath hielpe baade Quinden oc Manden udi denne maade/Och hwn giffuer dem baade stor løst oc begering der til/ oc ath affle børn tilsammen/Fordi skulle de lade graffue samme vrtis røder op om vaaren/eller effter S. Michelss dag/Ath de kunde bruge dem om vinteren naar de kunde icke fonge dem grøne eller osen aff dem/Oc da skulle de støde sammen røder smaa/oc dricke der aff met vin Eller oc siude [koge] dem i lidet vin oc tho dem neden til der met«.

Man bemærker, at Roden nævnes som værende baade Han- og Hunkøn. Chr. Pedersen slutter: »Jeg finder ingen vrt som mere kan hielpe mand oc quinde i denne maade en hwn kan gøre«.

At han ordinerer en Plante med testesdannede Rodknolde, falder godt i Traad med Datidens yndede Signaturlære og med de Raad, som han andetsteds i Lægebogen anbefaler impotente Mænd og frigide Kvinder – de skal fortære Testikler af Dyr, der regnes for særligt gejle (Ræv, Svin, Æsel, Hare, Hane m. fl.). Bogen er ellers fri for overtroiske Raad og Trylleformularer, men en af de faa Lidelser, han mener skyldes Trolddomsværk, er netop Mandens Impotens: »Styndem kommer saadan brøst aff megen frost oc kuld/Styndem aff Troldom som mange onde oc vantro menniske bruge met dieffuelens deris mesteris onde indskydelser oc raad...« (Bl. 62^{v}). Midlerne derimod har da mere magisk end fysiologisk Natur. Noget andet er, at den nyeste Tids Hormonterapi bekræfter, hvad man dengang dunkelt anede, nemlig, at Dyretestikler kan øve en seksuel Stimulans – men rigtignok paa en anden Maade[69]. Allerede Oldtidens Ægyptere ansaa Testikler

for lægekraftige, og i Middelalderen blev bl. a. *sperma ranarum* brugt som Afrodisiakum. J. B. Porta meddeler i sin Magica naturalis 1597, at »alten Kämpfern, die in den bellis nocturnis versagen« skal nyde Æggehvide, Tyretestikler eller tør Bævergejl, Satyrion, Due- og Spurvehjerne, Hjortespring som Piller. Derefter »wirst du gewaltig und mächtig in der Arbeit und Streit seyn ohne allen Schaden die gantze Nacht«. Endnu saa sent som 1798 er Testes equi, Priapus Ceti og Cervi opført i Pharmacopoea Wirtembergica[70].

I en anden navnkundig Malmøborger *Henrik Smid*'s Lægebøger, der udkom fra 1546, er Gøgeurternes afrodisiakiske Anvendelse ogsaa udførlig omtalt, i alt væsentligt efter Brunfels og Bock – og det vil atter sige antike Forfattere. Henrik Smids Skrifter var meget populære og har øvet stor Indflydelse paa baade Folke- og Skolemedicinen. Den sidste Udgave, besørget af en Skipper Chr. Madsen i Aalborg, kom saa sent som 1923! – en Rekord, som næppe nogen anden af vore Lægebøger vil kunne slaa. . .

I hans Een skøn loestig ny vrtegaardt 1546 S. 94 f. staar der om »Gøys vrt. Gøys bidt. Orchis, Cinosorchis, Satirium, Satyrion, Testiculus vulpis, Priapismus, Aphrodisia«:

– Alle Satirions røder ere aff nature varm oc vaadactige / skulle brugis indvaartis om behoff giøris / oc vduaartis paaleggis. *Induaartis.* De suage Mend som icke kunde beuare dem met deris Hustruer / maa bruge i deris Mad alle trinde søde fuldkomne Satirionis røder / Eller giøre aff dem Elactuaria. Forscreffne Lægedom (om kand rettelige brugis) er nyttelig til Ecteskaffs opholdelse. Her imod ere samme Vrtis visne røder / ere [sic] gode til dem som i Closterne indgiffne ere / oc kyskhed haffue loffuet / thi de tilbage driffue oc nedlegge Ecteskabens læg / men faa er de som den begere. Forscreffne Røder maa brugis met gede melck / eller giøre it Electuarium aff dem met Honning oc lang Peber.

Til udvortes Brug anbefaler han et Vinudtræk som lægende Mundvand, pulveriserede Rødder som Omslag paa Hævelser og til at rense og læge Saar.

Længere fremme (S. 108): Denne Electuarium Diasatirion findis tilgiort eller beredt i alle Apotecker / er en god oc nyttelig Lægedom (om den rettelige brugis) til at opholde Mennisken slect met / tien suage Mend / Her aff opueckis de oc bliffue mectige til Adams spil oc læg. Tien oc i saa maade / de kaalde wfructsommelige Quindfolck.

– Tilsvarende i Udgaven 1557: Diasatirion. Er it Electuarium, oc giør baade Mend oc Quindfolck lystig til naturens spil oc leg/er oc god til dem som Suindesot haffue . . .

Henrik Smids Raad er næsten Ord til andet hentet fra Brunfels (her S. 74) og Bock[71]. Han udgav ogsaa en saakaldt Syltebog, og i en af de senere Udgaver af denne anbefales en Latværge af Gøgeurtens hvide og skøre Rødder, opgravet i Juli. Naar Væksterne stod i Midsommers fagreste Fylde, *mente man naturligt nok, at de rummede de* største Lægekræfter. Rødderne skulde stødes til en Vælling og et Pund deraf koges med Honning; siden tilsættes en Mængde findelte og »hidsende« Vegetabilia: Frø af hvid Sennep, Roe, Løg, Kørvel, Pastinak, Kanelbark, Muskatnød, Galanga – ½ Lod af hver, sort Peber og hvid Ingefær – 1½ Lod; heraf ordineres impotente Mænd 1 Lod i lunken Vin at drikke hver Aften[72]. Smid bringer endnu en Række Midler »huor aff hans Nature oc Sæd kand forøgis« (2. Udg. af 3. Urtegaard 1557, C. Kap.) samt en Opskrift paa – syltede Gøgeurtknolde!

Omtrent et Aarhundrede senere udkommer *Niels Michelsen Aalborg*'s Medicin Eller Læge-Boog (1633–1638), der under Afsnittet om »Den forkølede Natur at raadføre« siger: »Gøges vrt (Satyrion) stød / med Nellefrø forblandet i Honning / er saare god. Med Gedemelck drucket / formeerer oc styrcker Naturen. Eller Roden til Pulver stødt med huid Pibber oc Honning formengt til en Latwerg«. Som man ser – den ene Lægebogforfatter skriver troligt af fra sine Forgængere, og den Gedemælk, som Theofrastos nævner i Forbindelse med Gøgeurters afrodisiakiske Brug, er – efter 2200 Aars trofaste Repetitioner – først »sluppet op« i 1872; dette Aar kommer den sidste Udgave fra Svendborg, ogsaa med en længere Recept med *Gøgs Urt* som væsentligste Ingrediens – men uden Gedemælk, og med denne Tilføjelse: – Dog hjelper alt dette lidet eller intet hos traurige Personer og som hænge altfor meget efter Studeringer.

I Kristian den Fjerdes Dødsaar 1648 udgav hans Livlæge *Simon Paulli* sin Flora Danica det er: Dansk Vrtebog. Paulli er mere reserveret og anslaar en diplomatisk Tone i Omtalen af Gøgeurterne, af hvilke han nævner to Slags: Orchis, Gøgs-Vrt / Gøgsgraa / Gøgsbid / Gillie-Vrt / Vor Herris Faar (S. 96 Nr. 84, A) og senere: Hundenosser / saa at tale (47 Nr. 85). »[Apotekerne bruger] denne Vrtis rødder / (som ganske megit ligne Hunde-nosser) den som er fuld aff Saft / oc fuldkommen / mens den anden / som er ligesom indkrympet

Fig. 12.
Orchis masculus. – Hieronymus Bock, New Kreutterbuch (Strassburg 1551, S. 141).

Fig. 14.
Orchis latifolius; Træsnit i Dodonaeus' Stirpium hist., Antwerpen 1616, S. 240.

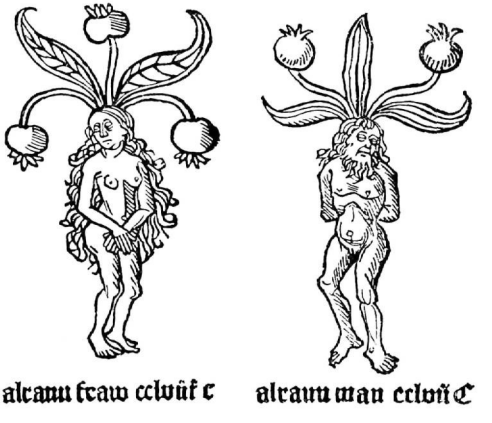

Fig. 13.
Kvindelig og mandlig Alrune (Træsnit i Hortus sanitatis 1486).

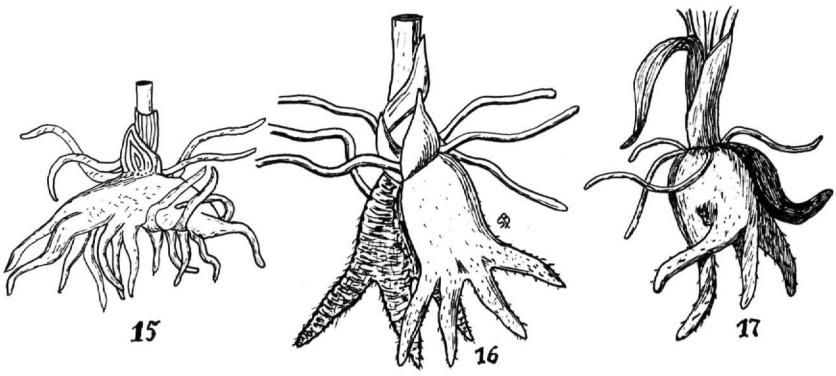

Fig. 15–17. *Gøgeurter med manus-Knolde:* 15. Gymnadenia conopsea (Traadspore); 16. Orchis maculatus (Plettet Gøgeurt); 17. Nigritella angustifolia.

Fig. 18.
Jomfru Maria som de ufødte Børns Moder.
(Sydtysk Træsnit ca. 1470).

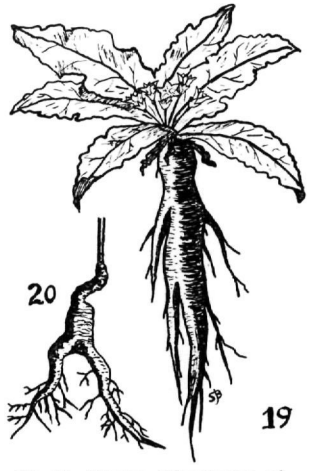

Fig. 19. Alrunen (Mandragora officinarum); Fig. 20. Panax ginseng.

oc ryncket / lade de blifue borte« (97 Nr. 85, D) ... »[den har] tvende Rødder / ligesom Nosser / med Bønderne at tale«.

Af de Skribenter, Paulli henter Hovedparten af sin Viden fra, »bekiende samptligen at det første slags Gøgs-Vrts trinde Rødder hafue atskillige Kræfter / thi de som ere fuldkomne oc saftfulde meene de dennem at skulle commenderis / som det Electuario Diasatyrion kaldet behøfue / til huilcket at berede der findis tuende discriptiones: Men de som ere halff fortørrede oc indsvundne / sige de at hafue Kræfter tuert imod den første / derfore kand de dennem være tienlige / som hafue fornøden for Kyskheds Skyld / ligesom Muncke oc Nunner / at ligge om Natten paa den vext Agnus castus eller Munckepeber kaldet[73]. Saa kand mand ocsaa aff mangis Skrifter oc Meeninger slutte / at aff en eniste Vrt oc Plante / kand en giøris baade lystig oc w-duelig til Naturens Spil og Leeg«.

Til Underretning for Læsere, der maatte søge nøjere Anvisninger, fortsætter han:

– Meen efterdi at Aristophilus Pharmacopola Plataicus hos Theophrastum sagde [se S. 59] sig at hafue nogle Kræfter bekiendt / med huilcke hand baade kunde betage en den Lyst / saa oc til den samme at skynde / oc dog alligevel taler hand der om saaledis / at hand siunis meere at tilskynde Vngdommen til Kyskheds Øfvelse / end nogen anden Aarsag til Løssactighed oc den legemlige Lystis begierlighed gifue / skal det være os langt fra / at vi nogen / enten disse Gøgs-Vrter eller oc Diasatyrii Brug / som af denne blifuer beredt / skulle commendere (S. 98 Nr. 86, M–P).

Altsaa mange Ord og faa Realiteter. Om den saakaldte *Sygss-Vrt* eller *Sygss-Knap,* Orkideen Pukkellæbe (Herminium monorchis)[74] fortæller han en Episode under Botanisering, hvor Lugten af dens smalle gulgrønne Blomsteraks følte behagelig af nogle fornemme Matroner – undtagen af een, som fandt den ilde »aff den Aarsag / at hun hafuer noget Tegn til [Liv-] Moderens opstigelse fornummet / som aff samme luct foraarsagis kunde« (S. 98 Nr. 86, Q–R). Linné udtalte sig paa Linie hermed (se S. 69).

Og herfra springer vi mere end to Hundrede Aar frem i Tiden. Tang Kristensens Tidsskrift »Skattegraveren« bringer i sit femte Bind 1886 S. 95 f. nogle Oplysninger om Gøgeurter, som Lærer F. P. J. Lund i Vinten-Enner Skole ved Horsens hævder skyldes mundtlig Overlevering. De minder imidlertid i den Grad om Simon Paulli's

netop citerede Ord, at man vægrer sig ved at tro de paa en saa nøjagtig Maade kan være bevaret i Folkeminde gennem ca. 230 Aar:

– Jeg har af en gammel nu afdød Kone hørt følgende om Navnet Hundenosse, som hun kaldte Bredbladet eller Eng-Gøgeurt (Orchis latifolius), at de trinde Rødder (Konen mente de friske Knolde) skulde være gode til at fremme Avledygtigheden og Lysten dertil hos Menneskene; de indtørrede Rødder har derimod ganske de modsatte Virkninger og skulde være gavnlige for dem, der har svoret Kyskhed. Bladene skulde have de samme Egenskaber, naar man lagde dem under Lagnerne i Sengen og saa laa paa dem; hun fortalte, at da der var Munke og Nonner i Landet, brugte de dette Middel for at fremme Kyskheden [jnf. nyere Folkenavne S. 84] og hun sagde, at den hed ogsaa Munkepeber, og hun fortalte endvidere, at naar man havde det i Pulverform baade af de friske og hentørrede Knolde, kunde man efter Behag, ved at give Folk deraf, faa dem til at drive Utugtighed og ogsaa betage dem Lysten dertil. Ved at lugte til »Sygsurt« kan man efter samme Kones Udsagn faa Moderinstinktet til at stige op i Kvinder.

Simon Paulli nævner i sin Flora Danica 1648 et interessant Navn til Orchis og Platanthera. Det er *Gillie urt* (Gilleurt), der optræder i Floraværkerne til og med Hornemann 1806, og som synes at være et af de meget faa ægte danske Navne, der direkte hentyder til afrodisiakisk Praksis. Henrik Smid har *gillie,* men ikke som Plantenavn i sin Libellus vocum latinarum 1563; derimod har Jenssen-Tusch Navnet fra Folkemunde i Jylland og paa Fyn ca. 1860[75]. Det gaar tilbage paa et oldnordisk (isl.) Ord *gilja* 'forføre, have Samleje med', jnf. glsv. giælskap 'Utugt', oldslav. želěti 'begære', og det optræder i mange Folkeviser og adskillige Sammensætninger: Gillekunst, -drik, -mad, -skure (cunnus); *Gille* er clitoris, *Gillesot* og *-syge* Furor uterinos og Satyriasis. Moth har i sin Ordsamling ca. 1700 en Mængde Forbindelser og anfører, at Gille betegner Tilfredstillen af sanselig Vellyst[76]. Den Kombination, der har holdt sig længst frem mod Nutiden, er *Gill(i)ekrog* – Kravebenet af en Frø, hvormed man mente at kunne »trække« en Kvindes Elskov til sig[77]. Navnet *Gildenstikker* til Sankt Hansurten (Sedum telephium) noteres fra Als og har utvivlsomt Forbindelse med denne Gruppe; man stak dens Stængler op under Tagskægget eller en Loftbjælke og drog Døds- og Kærestevarsler af deres videre Vækst[78].

Med Overgangen til 1800-Tallet bliver Omtalen af Gøgeurten som Elskovsplante stadig mere sparsom for tilsidst helt at forsvinde. Nu er kun nogle folkelige Tilnavne bevaret. Gøgeurternes folkloristiske Glansperiode synes altsaa at have været i 1500–1600-Tallet. Moth, der ellers tager alt med i sin Ordbog, har under *Giøgeurt* intet om dens Anvendelse[79].

I. MANUS-NAVNE. DUALISME OG TABUNAVNE. Et Sagn fra Böhmen beretter om de haanddelte Knoldes Skabelse:

To Søskende, en Dreng og en Pige, holdt uendelig meget af hinanden. Broderen døde og Søsteren græd ved hans Grav utrøstelig hele Foraaret. Da hun ikke vilde forlade ham, forbarmede Gud sig over hende og hun forvandledes til en Plante paa Gravstedet; derfra har den siden bredt sig ud over alle Enge og Moser, og naar Børn og gamle Koner graver en Gøgeurt op om Foraaret, betragter de med Undren og Gysen »Den døde Jomfrus Hænder«.

Et meget uhyggeligt Sagn fra samme Egn melder om en Kirketjeners smukke Datter, der kun stræbte efter jordisk Pragt. Tilsidst prøvede hun endog at stjæle af de Penge, Menigheden ofrede paa Marias Alter. Men idet hun strakte de griske Hænder frem, fòr en frygtelig Smerte gennem hende og hun faldt om. Kirketyvens Hænder blev sorte og groede fast i Jorden, hendes skønne Krop visnede – og paa Stedet fandt man siden en Vækst med Rødder saa sorte som Dødningehænder, hvorfor den blev kaldt *Totenhändchen*. Og Vinden bar dens Frøkorn ud over hele Böhmen og fra Böhmen ud over hele Verden[80].

Fantasien har altsaa beskæftiget sig meget med ikke alene de testes-, men ogsaa de manusdannede Rødder (Fig. 15–17). Engelske Børn gyser, naar de hører deres Kammerater fortælle, at de sorte Rødder, *dead man's thumb*, er en ubegravet Morders Tommelfingre[81]. Et arabisk Navn til Knoldene er paafaldende analogt: *katîl ahîti* 'sin Broders Morder'[82] (sml. Cain-and-Abel S. 85).

Om Oprindelsen af den alpine og nordskandinaviske Orkidé Nigritella nigra (her omtalt S. 65) siges i Tyrol, at to elskende engang svor hinanden evig Troskab ved denne Plante, men han var hende utro og hun døde af Sorg derover. Gud skabte hende da om til denne Urt

og til Advarsel for alle nulevende Kærestefolk: den hvide Rod er den tro Piges Haand, men den sorte er den falske Karls[83].

Det har i Nord- og Vesteuropa samt Amerika været Skik at kaste Gøgeurtens to Rodknolde i Vand; den mindre og mørke svømmede ovenpaa og var Eva, medens den lyse og tungere repræsenterede og blev kaldt Adam. Vandprøven skildres undertiden med modsat Udfald, og den sorte Knold, der synker til Bunds, er da den syndige Eva. Fra denne Praksis skriver sig det meget udbredte Navn *Adam og Eva*[84] samt en Mængde andre Dualiteter, se nedenfor. Der hentydes sagtens til det første Menneskepars frie og ubesmittede Kønsliv i Edens Have – jnf. den i Urtebøgerne ofte brugte Vending »Adams Spil og Leg«, »Adams og Evas Kamp« etc. I USA (North Carolina, Georgia, Alabama) er det navnlig Negrene, der med *Adam and Eve,* Knolde af Orkidéen Aplectrum hiemale (Fig. 6), anstiller et Elskovsvarsel med denne Svømmeprøve[85].

Som allerede flere Gange nævnt, bliver den tørre mørke Rod tillagt de modsatte (antafrodisiakiske) Virkninger, saaledes at Rodparret danner en Dualisme: mørk 'ond' og lys 'god'. – Vi finder det udtrykt i Folkenavne med Hænder, sjældnere Fødder som Komparation[6, 86] (af det meget righoldige udenlandske Materiale nævnes kun nogle typiske Eksempler):

da.: Vorherres Haand, – Fingre (i mange Egne).
Guds Haand (1688 ff.).
Vor Frues Fingre (ca. 1520).
Maries Fingre (Sejrø, Samsø).
Herrens Haand og Fandens Haand (eller Den Slemmes Haand) (Jyll.).
Vorherres Haand og Djævelens (Fyn).
Guds Haand og Fandens Fod (Ringkøbingegnen).
Hvide Haand og sorte Haand (Jyll.).
Jomfru Maries og Fandens Haand (1786).
Fandens Fingre og Vorherres Haand (Salling).
Fandens Fingre (Jyll.), – Klo (Røsnæs v. Kalundborg).
Judashaand (Jyll., sml. Lukas 22, 21).
Trold, Djævel, Munk } og Jomfru (Thy).
Nøgen Jomfru (Skive-Egnen, ellers til Colchicum).
Djævelens Urt (Viborgegnen).
sv.: Jungfru Mariæ hand (1638 ff.).
Jungfru Marias och Skams hand (1775 ff.).
Guds hand och den ondes hand, etc.

Jungfru Marie handskar (1716 ff.), – – fot.
ty.: manus (eller palma) Christi (Bock 1539 ff.).
Muttergotteshand.
Teufels-, Satans-, Judashand.
Adamshändchen.
Glückshand.
Teufel und Engel.
Hans und Grethe, etc.
Christusfuss.
Schärpranken 'Muldvarpepoter'! (Niederösterreich, om Gymnadenia).
fr.: main du diable.
eng.: dead man's hand, – – fingers, – – thumb.
devil's-claws, – feet.
drake's-foot.
Cain-and-Abel.
est.: Juuda käpad 'Djævelsfødder'.
Jeesuse käsi 'Jesuhaand'.

Ifølge germansk Folketro har Knoldene kun fem Fingre Sankt Johannesdag den 24. Juni og skal derfor opgraves denne Dato for at faa størst Magt til at varsle om Elskov m. m. (jnf. S. 80).

Sammenfattende kan siges, at den lyse og »gode« Rod vækker Elskov, skræmmer Genfærd, er lykkebringende, stiller Tandpine og har andre *positive* Kræfter, medens den mørke »onde« Rod eliminerer Kønsdriften, vækker Had og bruges af ondsindede Folk eller Djævelen. Naar denne Navnegruppe viser saa stærkt et dualistisk Princip med Valg af alle de værste nedsættende og uhyggelige Tilnavne, kan det skyldes to Aarsager: Navnene var Skræmmebilleder, da den antafrodisiakiske Benyttelse omgik Skriftens Ord »vorder frugtbare og mangfoldige« – Folketroen havde jo udtænkt de mærkværdigste Pinsler efter Døden til Pebermøer og Ungkarle – eller man har med hele Navnekomplekset villet præcisere et Skel mellem hedensk og kristen Praksis. I saa Fald hører vi her det lingvistiske »Brag« fra Sammenstødet mellem to næsten lige stærke Religionsretninger! Man begyndte at frygte disse Knolde, fordi man vidste eller anede, at de blev brugt til lyssky og ukristelig Virksomhed. Den norske Plantenavneforsker Rolf Nordhagen har fundet Eksempler paa endnu brugte dialektale Navne til *Mikkelsbær* (Vaccinium uliginosum, dansk Mose-Bølle), der i deres oprindelige Betydning var en Advarsel mod at spise Bærrene; disse blev nemlig ud fra erotiske Spekulationer (testeslignende Bærpar!)

brugt som Afrodisiakum engang i Fortiden. Ogsaa her er der altsaa opstaaet et Navnekompleks som Udtryk for en moralsk Reaktion, Frygt og Afsky hos den kristent oplyste Befolkning[87].

Karen Thuborg fortæller fra Det gamle Harboøre (1928, S. 269) om en klog Kone ca. 1870, der blandt mange Lægeurter navnlig brugte een, hvis Rod lignede en Haand, og »af den lavede hun Guds-Haands-Plaster. Den, sagde hun, kunde læge alle Saar. Men saa var der en anden Urt, som lignede den meget; den havde ogsaa en Rod som en Haand, men dèr sad Tommelfingeren ved Siden af Lillefingeren og vendte forkert. Det var »Fandens Haand« og med den kunde der gøres Ondt og Fortræd«. De to Orkidéer Gøgeurt og Poselæbe er blevet kaldt *Gudshaand* (Kylling 1688 ff.), men det populære saakaldte Gudshaandsplaster var nok snarere lavet af den ældgamle Saarlægevækst Vejbred (Plantago)[88].

Naar et Menneske fik indgivet »Fandens Haand«, mistede det Forstanden, men en Patient der fik »Gudshaand« ind, kom sig[89]. Folk med »en vis Sygdom« drak et Dekokt af den sorte Rod – en Anvendelse, der aabenbart ogsaa var kendt i Sverige jnf. Orchis-Navnet *Pockershand*[90]; om den alpine Nigritella, der har haanddelte Knolde, vides, at den i Svejts har været et Sympatimiddel mod »Franzoser« (ulcus molle?)[91].

Iøvrigt svarer de testes- og de manusdannede Knoldes Anvendelse i store Træk til hinanden. Et Husraad fra Ringkøbing-Egnen ordinerer mod Impotens og Frigiditet eller Ufrugtbarhed, at Manden skal »smøre sine Stene og Hemmelighed med *Gøgsurt* og Roden stødes og drikkes med Vin, et Fruentimmer maa tage Stenene af en Gedebuk eller Tyr, koge og spise dem og drikke Suppen med Vin til«[92]. I Østjylland (Vol) sagde man, at en Pige kunde blive frugtsommelig, hvis hun blot urinerede paa en *Kukblomst* (Orchis)[93]. Det er muligvis blevet brugt som Skæmtforklaring, naar en Pige var »kommet galt afsted« uden at ville indrømme det. Omvendt fortæller Museumsforstander H. P. Hansen i sin Bog Hyrdeliv paa Heden (1941, S. 122 f.), at disse Gøgeurter forhen blev brugt »for at æ Kwendfolk et' sku fo Ba'r«; H. P. Hansen tilføjer for egen Regning: »Jeg gaar ud fra, at Traditionen gaar tilbage til den katolske Tid, da Præsterne skulde leve i Cølibat« (sml. her S. 79 og S. 82). Fra Letland, Vestpreussen og England berettes samstemmende, at utugtige Kvinder holdt sig sterile saa længe de spiste eller med Vin indtog de sorte Gøgeurt-Rødder, men blev svangre

saasnart de fortærede den hvide Knold[94]. En mellemeuropæisk Orkidé Limodorum abortivum har derimod faaet sit systematiske Artsnavn (Lobelius, Icones etc. 1581 'Satyrium abortivum', Linné, Species plantarum 1753, 943 'Orchis abortiva') ud fra en Betragtning af de smaa og daarligt udviklede Stængelblade[95].

Fra Viborgegnen har Forfatteren C. A. Thyregod 1871 meddelt Botanikeren E. Rostrup følgende om Gøgeurtens Brug som Afrodisiakum subs. Antafrodisiakum: Fæster en Karl den ene Rod i en Piges Klæder uden at hun vèd det, maa hun føle Kærlighed til ham, men ombytter han siden Roden med en anden [den sorte], afløses Elskoven af Had.

Men der var ogsaa andre Fremgangsmaader. Hvis Karlen havde en Stump Gøgeurtrod i Munden, mens han kyssede en uvillig Pige, vilde hendes Kærlighed blive vendt mod ham (Samsø), og pulveriserede hvide Knolde af hvidblomstrende Gøgeurter (eller Platanthera?) hemmelig hældt i en Piges Drik, vendte hendes Hu mod den, der gav hende denne Drik; saa Karlen eller en ondsindet tredie Person derimod sit Snit til at drysse lidt Pulver af den visne Rod i Drikken, vilde hun faa Afsky for vedkommende[96]. En Karl, der gerne vilde være Kæreste med en Pige, kunde endelig tage Blomsterne(?) af en Gøgeurt med i Seng og lade dem ligge i Armhulen, saa de blev varme og svedgennemtrængte; siden skulde han sørge for, at Blomsterne kom til at berøre den efterstræbte Piges Bryst[97].

J. CLAVIS-NAVNE. GYNÆKOLOGISK PRAKSIS I MARIAKULT. Den almindeligste danske Gøgeurt Orchis maculatus er i Østjylland blevet kaldt *Marriløgl* 'Marienøgle'. Roden skal i ældre Tid have været brugt af Barselkvinder og Jordemødre til Fremskyndelse og Lettelse af Fødselen[98]. Yderligere Forklaring savnes, men Navn og Anvendelser gaar rimeligvis tilbage til Troen paa kvindelige Guddomme (Frigg > Maria), der tænktes at hjælpe Kvinderne i Barselsnød.

Ud fra saa faa Oplysninger kan det synes subtilt at ville knytte en mytisk Forbindelse mellem Himmeldronningen, Gøgeurter og Nøgler. Der er imidlertid paafaldende mange (navnlig svenske) Jomfru Maria-Navne, og selv om en Del vel skyldes nyere Forfatteres sproglige

Opfindsomhed, er der en Række Momenter, som synes at underbygge en saadan Forbindelse:

1. Rodfligene kan være sammenlignet med en Nøglekam.
2. Megen Elskovsmagi er siden Middelalderen knyttet til Nøgle og Laas ud fra nærliggende anatomiske Komparationer (Mand eller penis 'Nøgle', Kvinde og vulva 'Laas')[99].
3. Marias tildelte Rolle som Himmelnøglernes Bærer.
4. Blomstringstiden i Maj – Marias Maaned.

Johannis Nycklar og *Petri Nycklar* nævnes fra Gotland 1746, *Jungfru Marie nycklar* 1792 ff.; *nyckleväxter* er nu det svenske knæsatte Navn til Gøgeurterne og *Marie nyckleblom* et gængs folkeligt Navn. En Tydning som denne, at »deras allmännaste namn nycklar givits dem för blomställningens likhet med ett gammeldags nyckelax«[100] holder næppe Stik. Forbindelsen mellem Gøgeurten og Nøglen skal snarere søges indenfor selve Nøgle-Overtroen, der betegnende nok er særlig udviklet i Forbindelse med Svangerskab, Fødsel, Barselseng og den nyfødtes Pleje. Den svangre Kvinde er beskyttet, saalænge hun bærer en Nøgle paa sig (sml. Orchis-Knoldenes tilsvarende Brug, S. 93), Besiddelsen af en Nøgle eller Aabning af alle Laase i Huset letter Fødselen og Barselkvinden bar en Nøgle under første Kirkegang[101].

Forskellige Orchis-Arter er ogsaa tillagt clavis-Navne i Mellemeuropa og alt tyder paa, at disse saavel som ligelydende Navne til andre Foraarsblomster, f. Eks. Primula (Marienøgler 1640 ff., St. Peters Nøgler 1638 ff., Himmerigsnøgler o. m. a.) ikke er ægte nordiske, men Laan fra Tysk. Nordhagen[102] mener ud fra omfattende komparative Studier at kunne paavise en Forbindelse mellem det nordiske *Marilykjel* (Botrychium) og denne Bregnes afrodisiakiske Brug i en fjern Fortid – ud fra samme erotiske Ideassociationer som for Gøgeurternes Vedkommende. En Parallel fra Balkan er bemærkelsesværdig: I Makedonien kaldes Jerikorosen (Anastatica hierochuntia) af Korsblomstfamilien *Keri tes Panagias* 'Gudsmoders Haand' og ogsaa om denne Plante hævdes det, at den letter Fødselsveerne[103].

Den urnordiske Nøgle < **hnukila* > *(h)nykill* = Genstand forsynet med en Hage, var et Instrument alene brugelig til at lukke en Ting *op* med[104]. Efterhaanden blev Nøglen ogsaa et Symbol – i overført Betydning maatte en Nøgle (eller et Substitut) »aabne« et uvilligt Hjerte, et Moderskød før Fødselen o. s. v., ja selve Foraarets Glæder blev der

lukket op til med en Nøgle akkurat som man tænkte sig, at en Himmelnøgle aabnede Porten ind til Paradisets Glæder. Som det saa smukt og naturhengivent skildres i et slavisk Sagn: Gøgen vender hvert Aar tilbage fra Sollandet i Øst, og i Næbbet bringer Fuglen den Nøgle, som aabner for Himlens grødebringende Sluser og Døren til Vaarens Blomstervrimmel[105]. Hertil knytter sig det store folkloristiske Stof om Laasegræs og Sprængrødder, som bl. a. Fr. L. Grundtvig indgaaende har behandlet (Løsningsstenen 1878, 180 pp.)[106].

Under Katolicismens Auspicier er mangfoldige religiøse Naturbetragtninger blevet kolporteret fra Klostrene til Almuen. Man søgte med talrige Legender og Tydninger at bringe Plante- og Dyreverdenens særlige Forhold i Kontakt med Evangeliets Budskaber. Mariahelligede Planter og Dyr passede godt ind i den katolske Liturgi og til de talrige Mariahymners rige symbolske Billedsprog. De katolske Kirker indvier desuden Blomster og Kviste Maria Himmelfartsdag 15. August for at øge deres lægende eller beskyttende Kræfter.

Orchis-Navnet Marienøgle o. lign. er altsaa efter alt at dømme opfundet eller i hvert Fald inspireret af Munkene og Navnene maa være befæstet i Norden et godt Stykke Tid før Reformationen i 1500-Tallets første Halvdel, thi efter den Tid fjerner Lutheranerne med stor Iver og Strenghed enhver katolsk Indflydelse i den kristne Lære, Kalkmalerierne overdækkes o. s. v.

En interessant svensk Parallel til Marienyckle er Billenavnet *Jungfru Maria nyckelpiga,* vor Mariehøne, hvis Placering i Folkloren (Elskovsvarsler) meget minder om Gøgens. Den svenske Forsker E. Louis Backman fører i en Bog om dette Navn (Jungfru Maria Nyckelpiga 1947, 312 pp.) med megen Lærdom den smukke røde Billes Navne tilbage til Middelalderen, paaviser under denne Vandring bl. a. de sorte Vingepletters Forbindelse med det hellige 7-Tal og slutter med at finde en Sammenhæng med Jomfru Marias symbolske Rolle som Himmerigs Nøglebærer. Dr. Backman mener, at Jungfru Maria nyckelpiga er opstaaet i Slutningen af 1400- eller Begyndelsen af 1500-Tallet ud fra den Opfattelse, at den iøjnefaldende Billes Tilsynekomst om Foraaret paa sin Vis aabnede Vejen til Grøde og Kærlighed. Mariehønens og Gøgeurtens Folklore møder hinanden paa dette Punkt. Det er i Tyskland en gængs »Forklaring« til de mindreaarige Børn, at Storken eller Mariehønen(!) har hentet deres nyfødte Søster eller Lillebroder i Byens Brønd, hvor Jomfru Maria (forhen Mor Hulda,

der svarer til den danske børnebeskyttende Hyldemor) sidder og passer paa de ufødte Børn[107] (Fig. 18); i Danmark har man navnlig udpeget visse store Sten som de ufødtes Herkomststed, men ogsaa her maa der have bestaaet en Association med Oplukning, thi paa den lille Ø Nyord ved Stege, hvor saa mange gamle Folkeskikke er bevaret, har man den staaende Vending om en forestaaende Fødsel: N. N. (Barnefaderen) skal vist snart hente Nøglen til Bromlands Sten! – en meget stor Sten, der ligger paa Østkysten.

En vanskelig og smertefuld Fødsel kunde være forvoldt af onde Magter; en kraftig Modtrolddom var derfor paakrævet. Allerede Eddadigtet om Oddrúns Klage anbefaler »hulde Vætter, Frigg, Freya og flere Guder« som Fødselshjælpere. Kristendommen ændrede Navnene til Jomfru Maria, men man brugte Midlet i samme magiske Hensigt, og i afsides norske Bygder er Freya blevet paakaldt af Kvinder i Barselsnød helt frem til den nyere Tid[108]. Paa Øerne og i Jylland har denne sikkert ældgamle Trylleformel været anbefalet fødende Kvinder at fremsige:[109] »Jomfru Marie! Laan mig Nøglerne dine, at jeg kan aabne Lænderne mine!«

En afrodisiakisk Praksis er her i Norden rimeligvis progressivt blevet afløst af Knoldenes Brug som Fødselsamulet. I hvert Fald kan man vanskeligt forestille sig, at en Vækst med saa syndig en Fortid kunde tjene den nye Religion og endda blive viet paa Altrene. En anden Trylleplante Galium verum 'Jomfru Maries Sengehalm', hvis ældste Navne *slägfrid* og *frillogräs* peger mod afrodisiakisk Brug, og som engang blev lagt i Barselseng, anføres i en Fortegnelse over magiske Midler, hvis Anvendelse forbydes paa et Koncilium Aar 734[110] og nu forlængst er gaaet af Folkeminde. Man maa videre antage, at de svenske Navne *Jungfru Maria hand, – näve, – fingrar, – handskar* etc. efterhaanden blev erstattet med *Jungfru Maria fötter* o. a., da man fandt det upassende at den hellige Moders ubesmittede Hænder var begravet i den besudlede Jord. At hendes »Fødder« havde mærkværdigt lange Tæer, anfægtede ikke Almuen saa lidt som at hendes »Handsker« er umage i Farven[111]. Over den svenske Opfattelse, at Mariehønen, hvis den kravler ud paa Ringfingeren, »mærker Brudehandsker« (varsler Bryllup), at Gøgen er Handskerne fjendtlig stemt og forsvinder, saa snart Folk tager dem paa (ɔ: det bliver koldere)[112] og Orchis' Handske-Navne vender vi tilbage til Udgangspunktet.

K. MELLEM- OG SYDEUROPÆISKE ANALOGIER. Der kan til den danske Stof knyttes en lang Række udenlandske (især tyske) Analogier, men af Pladshensyn vil der nedenfor kun blive anført nogle typiske Eksempler.

En böhmisk Urtesamler solgte Rodknolde af Gøgeurter under Benævnelsen *Zeikenwurzel* (zeicken 'lokke, forføre') til giftelyst Kvinder. Rødderne skulde, indpakket i Linned, bæres ved den nøgne Krop for at erhverve vedkommendes Svedlugt; blev Posen siden hemmeligt anbragt i en Karls eller Piges Lomme, Seng e. a., saa maatte den paagældende løbe efter »Giveren« – deraf et andet folkeligt Tilnavn *Nachlaufwurzel*[113]. I Italien (Savoy) anbragte den forsmaaede Elsker tre blomstrende Gøgeurter (Nigritella) under den knibske Piges Hovedpude[114]. Det minder stærkt om den i Sagafortællingen nævnte Praksis (S. 64), og det Spørgsmaal melder sig, om dette ret harmløse romanske Elskovsorakel er opstaaet spontant, eller om det blev bragt sydpaa af germanske (nordiske?) Folk f. Eks. i Folkevandringstiden og med krigeriske Invasioner nordfra over Alperne.

En *Heiratsblume* (Orchis latifolius), der opgraves Sankt Hansdag, har fem Fingre paa Rodknoldene og ikke som den øvrige Tid af Aaret kun fire (Erzgebirge); Knoldene studeres omhyggeligt, og hvis de to af Knoldens Fingre griber ind i hinanden, skal Brylluppet snart staa – og vice versa (Østpreussen)[115]. Tilsvarende i Italien (Piemont, øvre Tessin o. a. St.); her gaar de forelskede Par ud for at oplede en Gøgeurt, hvis haanddelte Knolde kaldes *concordia* eller *discordia* ('Enighed', 'Uenighed') alt eftersom »Hænderne« er vendt mod eller fra hinanden, thi deraf slutter de, om deres Forhold bliver varigt eller snart opløses[115]. Den *concordia,* som ifg. Porta blev brugt af sicilianske Koner i det 16. Aarhundrede, naar de var uenige med deres Mænd, var dog sikkert ingen Orkidé, men den ogsaa herhjemme kendte Prydplante Jødekirsebær (Physalis alkekengi) – han kalder den nemlig ogsaa *vesicaria* (vesica 'Blære')[116].

En Trylle- og Lægebog fra 1610 (Magia naturalis af Wolfgang Hildebrand; Trykkested og Forfatterens rette Navn ikke nævnt, maaske af Frygt for Inkvisitionen) giver denne Recept »contra impotentia«: Nimm Bibergeyl, Hirschbrunst, langen Pfeffer ana 2 loth Satorones, Palmae Christi, Calmuss, Aron, Galgant, Nesselsamen, Burrago, Bethonien ana 1 loth stoss jedes besonders klein, danach mische es unter einander. Unnd wenn du es brauchen wilt, so nimb Morgens

und Abends allwegen 1 q. in warmen Wein. Mirabiliter irrigat et exitat torpentes etiam ex maleficio tales. – Men Satyrion virker ogsaa paa Kvinder: Sic eruca large sumta, cicer, coepae, pastinaca, anisum, coriandrum, pinearum nucum nuclei, inter hos satyrion, large movet semen et fortius venerea in te obstat et mulieribus libido acrius excitatur venerisque urticae sunt.

En anden Tryllebog et Aarhundrede senere (hvis Forfatter ogsaa klogeligt undlader at røbe sit Navn) bringer dette Raad til at bringe Lykke i et Ægteskab: Man grub im Vollmond diejenigen Knabenwurzeln, wo immerdar Männlein und Weiblein beieinanderstehen. Das Männlein gab man ihr in einer Speise, die sie sonst gern zu sich nahm, zu essen und heimlich zu geniessen, er aber musste die Wurzel des Weibchens [Orchis med spaltede Rodknolde] in einem feygelblauen Tüchlein von Seiden bei sich tragen, wie dann geschehen und sie ihn dermassen hernach geliebt hat, dass sie ihn fast nicht aus den Augen lassen können und jährlich ihn mit einem Kinde erfreut hat . . .[117].

Plettet Gøgeurt kaldes i det skotske Grevskab Aberdeen *lover's wanton* 'Elskers Vellyst'; Almuen tror, at Nydelsen af den hvide Rod giver stor Lyst til det andet Køn, mens den sorte Rod har modsat Virkning[118] (sml. S. 81).

L. MAMMÆ-NAVNE. LAKTAGOGA. En Del Navne til Orchidaceae med haanddelte Rødder viser, at man ogsaa har sammenlignet dem med *mammæ* (Bryst, Yver, Patter) og herudfra tilskrevet dem laktative Kræfter[119]:

da.: Maries Ko, Maries Køer (Østjyll.).

Svinepatter (Anholt 1939; sml. Navnene Solilje og Griseurt til Stor Konval i Østjyll., hvis hængende Blomsterrad ad en buet Stængel morsomt minder om et Kuld diende Grise[120]).

sv.: Jungfru Maria bröst (1755 ff.).

gjetjur 'Gedeyver'.

no.: Marijuver, Gjetjuver } (1766 ff.).

finsk uvarosheinä 'Yvergræs',

lehmänutarheinä 'Koyvergræs'.

ty.: Kuheuterchen (Østpreussen),

Geissuter (Graubünden).

I Sydjylland (Malt) fjernede man visse Dele af Blomsten og mente saa tilsidst at kunne se »Marie med Barnet«[121].

Et yverlignende Organ maatte ifølge den primitive Organoterapis Motto similia similibus curantur kunne bruges til at sikre, subs. øge Laktationen, hvortil ydermere kommer Gøgeurtens tilskrevne antidæmonske Kræfter. Orchis-Knolde (vel de lyse) blev lagt i Sien for at beskytte Mælken og sikre Gaardens »Smørlykke«[122]. I Norge blev Rødderne sammen med andre Trylleurter brugt mod Malkefejl hos Køerne, da saadanne Lidelser skyldtes onde Magter[123], og i Spreewald (Østtyskland) fik Køerne *krowine humje* 'Koyver', hvis de gav lidt eller daarlig Mælk[124]. Samme Middel til Køer og Geder nævnes fra Vestpreussen og Schlesien[125]; i Böhmen gnides Kvægets Vandtrug med *Johanneshand* (Orchisrødder) som Beskyttelse mod Forhekselse, og efter lettisk Folketro skal Rødderne af O. maculatus give rigelig Mælk og et tykt Lag Fløde i Karrene[126]. Som Undtagelsen, der bekræfter Reglen, siges i en Egn af Vogtland, at *Kuckucksblumen* bragt ind i Stalden skader Husdyrene, saa bl. a. Køerne ophører med Laktationen – noget, der er hævdet ogsaa om andre Foraarsblomster[127].

I Sverige og i Jylland er Gøgeurt og Perikon blevet gravet ned under Stalddørens Tærskel eller sat over *æ Nøsda'r* som Værn mod Troldtøj, der vil skade Husdyrene[128].

M. ALRUNE-IMPULSER. Endelig maa nævnes de mange Impulser, der fra den ældgamle Trylleplante *Alrune* (Mandragora officinarum) er tilgaaet Orchis-Knoldene saavel som andre Vækster med flerdelt »menneskelignende« Rod (Bryonia, Atropa, Arum m. fl.), der blev solgt og brugt som »ægte« Alruner[129]. Man kunde altsaa paa sin Vis kalde Gøgeurten for »Nordens Alrune«, thi den har mange Træk fælles hermed: fremvokset af Sperma etc., Roden menneskelignende og personificeret (jnf. Brunfels og Bock: *Männchen, Männlein;* holl. *mannetjeorchis* o. lign., *zotskullekensmanneke, -wijfje,* færøisk *børkubondi),* Elskovsamulet, umiddelbar afrodisiakisk Kraft, Lykkebringer m. m. Der nævnes de samme mystiske Formaliteter og Besværgelser ved baade Mandragoras og Orchis' Opgravning, og da den ægte Alruneplante som bekendt ikke vokser i Nordeuropa, gælder flere af den Slags Skildringer fra Tyskland, Island og Baltikum sagtens Gøgeurter[130]. En medvirkende Aarsag til, at Orchis-Arterne ikke i Længden har kunnet hævde sig som Afrodisiakum, hvorimod Alrune og Ginseng (Fig. 19, 20) stadigvæk nyder en vis Yndest i Orienten, maa

søges i den Omstændighed, at de ikke som sidstnævnte Planter indeholder Alkaloider med Irritationseffekt paa Erektionscentret og de kombinerede Kønskirtel- og Urinudførselsveje[131].

Man har dog Vished for, at Gøgeurtknolde lige til Nutiden har været forhandlet som Amuletter og Talisman'er, der skulde beskytte mod Sygdom og skaffe Held i Erhverv og Kærlighed. Det nævnes saaledes ca. 1900 fra Leipzig og Berlin, Valfartsbyen Mariazell i Steiermark[132]. I en Egn af Westfalen er det endnu Skik, at Børnene Pinsenat drager ud for at søge »Pfingstblumen«; de graver Planterne op og anstiller Varsler af deres Udseende. Som for saa mange andre Børnelege gælder det, at den afspejler en ældgammel Praksis. I Byen Münsters Arkiv finder man atter og atter Forbud mod at samle og sælge *Pfingstblumen*. I Aaret 1549 er der gjort en Postering paa 3 Schilling som Udgift til en »Bottmeister«, som gik fra Hus til Hus »dat de megede [Mägde] keine pinxtblomen kaifen sollen«, »dat de megede keine pinxtblomen hebben sollen vor allen porten«, »dat de pinxtblomen to verbadden«, »up pinxten keine pinxtblomen to halen« o. s. v. Af Retsprotokollerne efter 1600 fremgaar det, at Bottmeisternes Kontrolbesøg fandt Sted regelmæssigt Andendagen før Pinse. I en Instruks til Bottmeisteren hedder det f. Eks. 1602, at han skal »gegen bevorstehendes Pinxtfest Haus bei Haus anzeigen, dass keine Megede sich bei den Pinxtblumen finden lassen, widringenfalls dieselben in den Tornkasten [Gabestokken] gebracht werden«. I Aaret 1604 skulde Bottmeisteren forkynde ved alle Porte »dass die Pinxtblomen cessieren mögen«, 1608 og 1611 »dass die Pinxtblomen und deren in den Vorjahren gespürte Üppigkeit unterbleibe und die Übertreter zur Strafe gebracht werden«, og 1615: »den Unrat der Pinxtblomen so vor järlix gespürt worden, abzustellen«, 1617: »die Bottmeister sollen achthaben, dass das vorige Unwesen, so die Dienstmegede wegen der Pinxtblomen zu verüben pflegen, nicht wieder einreisse, sondern die Megede, so betreten, auf die Schreiberei gebracht werden«[133]. Man ser, hvordan Byraadet fra Aar til Aar har forsøgt at afskaffe den fra gammel Tid befæstede Skik, baade af religiøse Grunde og fordi der utvivlsomt er drevet megen Svindel med dette Afrodisiakum.

Orchis-Rødderne blev som andre Substitutter for ægte Alrune solgt enten i tildannet Stand eller in natura. Det vigtigste var altid den menneskelignende Figur. I Litauen skelner man mellem to Køn af *geguze ráibe* (O. incarnatus): kvindelige Eksemplarer har to Ben, men

de mandlige tillige i Midten en penislignende Udvækst[134]. Ogsaa fra Hessen oplyses, at der er Orchis-Knolde med enten mandlige eller kvindelige Kønsorganer[135]. R. Rasmussen tyder det færøiske *børkubondi* (sml. *kápukona,* sv. *syskonbarn* (1775), norsk *vallmosyster* (Platanthera bifolia 1766 ff.) som 'Husbonden til børka' (= Roden af Tormentil, der altsaa opfattes som en rund og trivelig Kone)[136]. Forøvrigt er ogsaa Tormentilrod ('Blodrod') blevet brugt til magiske Kunster (paa Island) og som Alrune-Erstatning[137].

Konklusioner.

Visse Planters Rodform har siden Samlerstadiet beskæftiget alle Folkeslags Fantasi. Tilskrevne og virkelige Ligheder med Gøgeurters tvedelte eller fligede Rodknolde skabte i den klassiske Oldtid en sydøsteuropæisk Anvendelse som Afrodisiakum, som i de følgende 2200 Aar vandrer til det øvrige Europa og dér bevares praktisk taget uændret lige til vort Aarhundrede. En sideløbende folkemedicinsk og veterinær Anvendelse har afsat en lang Række intereuropæiske Seksualnavne til Orchidaceae.

En yngre Sagafortælling giver det første litterære Udsagn om en afrodisiakisk Anvendelse i Norden, men sproglige Reminiscenser tyder paa, at dette Afrodisiakum var kendt allerede i Vikingetiden og at Gøgeurter rimeligvis spillede en Rolle i endnu ældre falliske Religioner. Danmark–Sverige danner Grænsen mellem en illyrisk-orientalsk fallisk og en nordvestskandinavisk mantisk Navnegruppe; sidstnævnte synes opstaaet lokalt uden eller med ringe antik Paavirkning. Begge Forestillingskredse støder i Middelalderen sammen i Mellemeuropa og bliver, med Tilbagetrængning af det blidere nordiske Stof, til de i 1500- og 1600-Tallets Urtebøger nedlagte seksuelle og mere bastante Tryllerier.

En hedensk Freya- og Frigg-Veneration i Forbindelse med Gøgeurter er bevaret renest og længst paa Island, i det øvrige Europa ret hurtigt ændret af Kristendommen og korporeret ind i en Mariakult, der atter affødte en Række nordiske Maria-Navne til Gøgeurter. En clavis-Navnegruppe synes at være de sidste sparsomme Minder om en nyere gynækologisk Brug i Kontakt med Mariadyrkelsen, og en mammæ-Gruppe skyldes Lighedsmagi til Stimulering og Sikring af Laktationen.

Gøg-Komplekset maa udtrykke Lighedspunkter mellem afrodisiakisk Praksis og Fuglens Gejlhed, i videre Forstand dens Fjerdragt og Træktid. De er enten opstaaet spontant eller indvandret via tyske Urtebøger. Den af de to Rodknoldes afvigende Kulør inspirerede Dualisme i Anvendelsen (mørk = ond, negativ; lys = god, positiv) faar i mange manus-Navne en sagnagtig Karakter og udtrykker en Advarsel eller Aversion mod en afrodisiakisk Anvendelse, der tildels overføres fra Arter med testesdannede Rødder, og som den kristne Lære fordømmer.

Impulser fra den stærkere Alrunetro har i høj Grad paavirket og udformet Forestillingerne om Orkidéerne (Fremvækst af Sperma etc., Opgravningsceremonier, Røddernes Kønsdifferentiering og Brug som Apotropæum og Afrodisiakum, Lykkebringer m. m.). Gøgeurterne savner imidlertid Alrunes og Ginsengs hidsende Giftstoffer og har derfor ikke i Længden kunnet hævde sig; efter en Glansperiode i 1500- og 1600-Tallet gør de følgende Aarhundreders medicinske Forskning og Oplysningen i det hele taget dette ældgamle folkelige Elskovsmiddel overflødigt.

Gøgeurterne har gennem alle Tider og Lande været brugt i de ubændige Elskovskræfters Tjeneste. Deres karakteristiske Rødder er i Naturens store Billedbog Illustrationer til de Tanker og Forestillinger, Menneskene har gjort og formentlig ogsaa altid vil gøre sig om Forplantningens Mysterium.

LITTERATURHENVISNINGER OG NOTER

Forkortelser: Britt. Holl. = J. Britten & Rob. Holland, A Dictionary of English Plant-Names (1886); Hovorka-Kronfeld = O. v. Hovorka & A. Kronfeld, Vergleichende Volksmedizin I–II (1908–09); Hwtb. Abergl. = Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (især Bd. IV, 1931–32); J.-T. = H. Jenssen-Tusch, Nordiske Plantenavne (1867–71); Lyttk. = Aug. Lyttkens, Svenska växtnamn (Bd. III, 1912–15); Marzell, Tiere = Heinrich Marzell, Die Tiere in deutschen Pflanzennamen (1913).

Indledning. [1] A. E. Whatham, Phallic Symbolism, i American Journal of Urology and Sexology XIV (1918), 63–73, 111–116, 166–177, 350–361; XV (1919), 71–77; Hovorka-Kronfeld II, 522. [2] Hovorka-Kronfeld II, 165, 168, 170, 179; I. Reichborn-Kjennerud, Vår gamle trolldomsmedisin II (1933), 23. [3] G. Fischer, Heilkräuter und Arzneipflanzen (1947), 186f.; K. Heidt, Gegenwärtige Kenntnis u. Anwendung einheimischer Heilpflanzen in der Volksmedizin Hessen-Nassaus (1942), 60. – Th. van der Velde mener (Det fuldkomne Ægteskab, 1938), at Paastanden om Orchis-Produkters erotisk pirrende Evner maa tilskrives »Fantasier, der fortrinsvis har Rod i det symbolske«. [4] G. Fischer l. c.; Thirsch, Handbuch

der Pharmakogn. II (1912), 384; Heinr. Marzell, Neues Illustriertes Kräuterbuch[3] (1935), 299; Bernh. Stein, Medizin, Abergl. und Geschlechtsleben in der Türkei I (1903), 234f. jnf. v. Luce, Topographische Nachrichten von der Insel Oesel (Riga 1823), 298: »Die Bucharen rösten die trockene Wurzel und kochen eine Art Kaffee davon, der auf allen Wirthshäusern daselbst gereicht wird«. [5] Sml. Jul. Tuschmann i Mélusine VII (1894–95), 275. [6] Brøndegaard i Dansk Veterinærhist. Aarbog 1950 (1951),65f.; Marzell, Tiere 102 og samme Forf. i Hdwt. Abergl. IV, Sp. 1555, 1558; G. Hegi, Ill. Flora v. Mittel-Europa IV, 2/522, 534, 536; Acta Philologica Scandinavica IX (1934), 53, Aigremont, Volkserotik und Pflanzenwelt II (1908), 21.

A. [7] Her citeret efter Marzell i Geschlecht und Gesellschaft XIV (1926–27), 211–223. [8] Hwtb. Abergl. IV, Sp. 1556f., 1558. [9] Halácsy, Conspect. florae graecae III (1904), 167. [10] K. Fraas, Synopsis florae classicae (1848), 279; H. Ziegenspeck i Botanisches Archiv 37 (1935), 415f. [11] *Orchis* er – naturligvis – Maskulinum; ikke desto mindre bruges Ordet i mange botaniske Værker som Femininum! O. masculus er forøvrigt, sammen med Bregnerne Dryopteris filix-mas og Athyrium filix-femina, vore Flora-Fortegnelsers sidste Rester af Oldtidens gængse Kønsdifferentiering af Væksterne. [12] Et andet Eksempel: Marzell nævner i sin ellers meget udførlige Neues Ill. Kräuterbuch ([3]1935) overhovedet ikke, at Sevenbom er brugt som Abortivum!

B. [13] De medicamentis, ed. Helmreich 25, 19. [14] Her citeret efter Herm. Schelenz, Shakespeare und sein Wissen auf den Gebiete der Arznei- und Volkskunde I (1914), 217. [15] Sml. ogsaa Langkavel, Botanik d. späteren Griechen (1866), 103f. [16] IV. tract. 2 Kap. 18, ed. Meyer & Jessen 1867, VI, 454, 459. [17] Se Herm. Fischer, Mittelalterliche Pflanzenkunde (1929), 276f.; S. 13 oplyser han, at *testiculus Bernhardi* var Munkenes djærve Navn til Orchis, men i Synonymnøglen S. 273 er Navnet anført under Lilium martagon! [18] Steinmayer & Sievers, Die althochdeutsche Glossen IV (1898), 501 > Höfler i Archiv f. Geschichte der Medizin V (1911), 259. [19] F. W. T. Hunger (ed.), The Herbal of Pseudo-Apuleius (Codex Casinensis 97) 1935, 21. [20] Eigen Volk XI (1939), 112f. [21] J.-T. 157; Lyttk. 1252, 1262. [22] Aigremont l. c., II, 44f.; Prof. Dr. Wilh. Wissmann (München) har velvilligt meddelt mig det slaviske Navnestof, for hvilket jeg bringer min bedste Tak!

C. [23] Rolf Nordhagen, Studier over gamle plantenavn I. Motiver i nordiske navn på skinntryter og blåbær (Vaccinium uliginosum og V. Myrtillus) 1946, 144 pp. [24] Reichborn-Kjennerud, Våre folkemedisinske lægeurter (1922), 42 (Originalteksten citeres). [25] H. Strøm, Beskrivelse over Fogderiet Søndmør I (1762), 109f.; A. John, Sitte, Brauch u. Volksglaube im deutsch. Westböhmen (1905), 87, 227; Revue des Traditions populaires XIII (1899), 341 (Nigritella nigra i Savoyen), m. fl. I en senere islandsk Form er det ikke Kæresten, men – en Tyv man drømmer om. [26] T. O. Cockayne, Leechdoms, Wortcunning and Starcraft of Early England (1864–66) II, 145f., jnf. N. M. Petersen, Nordisk Mythologi ([2] 1863), 78, der interpreterer *Fornjótr* med 'Den gamle Jyde'. [27] A. Chr. Bang, Norske Hexeformularer og magiske Opskrifter (1901–02) Nr. 702. Der foreligger dog den Mulighed, at man har ment *flores palmæ*, Pilerakler, der – paa Grund af Fallosformen – ogsaa er blevet brugt til at vække Kønsdriften hos Husdyr (Skattegr. XII, 30). [28] Naturrigerne i den norske Folketro (ed. 1928), 59. [29] J. E. Gunnerus, Flora Norvegica (1766) I, 22; J. A. Krogh, Efterretning om Provstiet Nordfjord (1813), 259; H. J. Wille, Beskriv. over Sillegjord Præstekald (1786), 119 – m. fl. [30] O. Nicolaissen, Fra Nordlands Fortid I (1889), 16; J. Qvigstad, Lappischer Aberglaube (1920), Nr. 10. [31] N. Annenkov, Botaničeskij slovar b (1878), 233; samme Forfatter oplyser, at Landsbyernes kloge Folk bruger Knolde af Orchis latifolius som Cantharide – deraf Navnet *portča swadbyj* 'Bryllupsødelægger', 'Brudeforhekser'.

[32] J.-T. 103, 155f. (1772 og flg.); J. Jonasson's haandskr. Samling af islandske Folkeminder i Dansk Folkemindesaml., Reg. 1918/7 & 1918/III–IV, Nr. 462 (samlet Fremstilling), 1765f., 1769, 2407, 2421; jnf. ogsaa det svejtsiske Orchis-Navn *Liebwürza*, hollandsk *juffertroost* (Jomfrutrøst!), *liefkenskruid* o. a. [33] Jonasson l. c.; Knud Jessen & Aug. Mentz, Vilde Planter i Norden I (1940), 276; J.-T. 105: *Præstepinteler* til Herminium monorchis i Sønderjyll. er tvivlsom. [34] I.Reichborn-Kjennerud, Vår gamle trolldomsmedisin II (1933), 23; H. Strøm, Søndmør [Note 25] > J.-T. 350; Festskrift til Feilberg (1911), 717; M. Trevelyan, Folklore & Folkstories of Wales (1909), 89, Rolf Nordhagen, Studier over gamle plantenavn I (1946), 87, Hovorka-Kronfeld II, 170. Løgs og Baldrianrods stærke Lugt skulde naturligvis fordrive Trolddommen. Paa Island skal *venusjurt* være et af Valeriana's Navne og anvendt mod Betændelse i mammæ (Jonasson, l. c. 2144). [35] Heinr. Marzell, Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen I (1943), Sp. 1302, 1304f., 1306; se ogsaa Lyttk. 1272f., H. Heukels, Woordenboek der Nederlandsche Volksnamen van Planten (1907), 168f. [36] Andre tvivlsomme mytologiske Navne til Orchidaceae er *norma* eller *jungfrutoffel* (1868 ff.) til den tropisk udseende nordsvenske Calypso bulbosa (se Svenska turistföreningens årsskrift 1934, 179) og *Niardar vöttr*, som ifg. Grimm's Deutsche Mythologie [2] 1844, 198 skal have været et oldnordisk Orchis-Navn og betyde 'Njörðr's Handske'; snarere var ment en Havplante. I Nordhagens Norske Flora 1940, 63 kaldes Orkidéen Epipogium aphyllum *Huldreblom* uden Forklaring af Navnet. [37] H. Marzell, Wtb. d. deutsch. Pflanzennamen I (1943), Sp. 1306f., Georg Kummer, Schaffhauser Volksbotanik I (1952),66. [38] Skattegraveren I (1884), 96. [39] Kaj Bom, Slang (1948), 74; se dog Lyttk. 56: *Pytter* (1745 ff.).

D. [40] H. Strøm, Phys.-oeconom. Beskrivelse over Eger Præstegjeld (1784), 98; H. J. Wille l. c. [Note 29]. [41] J. Landt, Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne (1808), 209. [42] Lyttk. 1253, 1257, 1263; P. Suhonen, Suomalaiset kasvinnimet (1936), 246f. Det store Værk Magisk folkmedicin (Finlands sv. folkdiktn. VII, 1927) nævner intet om Gøgeurters Anvendelse som Afrodisiakum. [43] E. Tang Kristensen, Jydske Folkeminder IX (1880), 127; Axel Lange, Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter (1932), 35 og egne Optegn. fra Fyn ca. 1940. [44] A. Bezzenberger, Lithauische Forschungen (1882), 75. [45] J. Rhiner, Volkstüml. Pflanzennamen d. Waldstätten (1886), 28 (Kanton Schwyz); Heidt l. c. [Note 3] (Hessen-Nassau); Marzell, Tiere 102. [46] Bergens Museums Aarbog 1910, 57. [47] Notits i Hejmdal s. A. med Frederiksborg Amtsavis som Kilde; B T 11. Jan. 1954.

E. [48] Testes-Navnestoffet hentet fra: v. Aphelen, Den Alm. Natur-Hist. III (1768), 94, J.-T. 105, 155f., 322, Skattegr. V (1886), 95, XII (1889), 159, Lyttk. 1253, 1259f., 1263f., Suhonen l. c. [Note 42] 245ff., Tidsskr. for hist. Botanik I (1921), 58, 246; egne Optegnelser; Marzell, Tiere 29f. (m. Litteraturhenvisn.), 101, Schrank & Moll, Naturhist. Briefe über Österreich etc. (1785) II, 350. – Om en evt. Forbindelse mellem Orchis-Navnene *ows-*, *hæjstdrebbel* (Aarhusegnen: J.-T. 322) og Kombinationen *ywsen* 'brunstig' > *ywsendrywer*, *øwsendriwer* > Oksendriver > Kodriver: Brøndegaard i Dansk Veterinærhist. Aarb. 1950 (1951), 66f. og Johan Lange i Horticultura 4 (1950), 72, 74f.

F. [49] Eigen Volk XI (1939), 109f., jnf. Bot. Archiv 37 (1935), 423ff. [50] Huron H. Smith, Ethnobotany of the Forest Potawatomi Indians (Milwaukee 1933), 121, sm. Forf. Ethnobot. of the Ojibwe Indians (1932), 377, 431; James A. Teit, Ethnobot. of the Thompson Indians of British Columbia (Wash. 1930), 462, 506. [51] Fanny D. Bergen, Animal and Plant Lore (1899), 113, sm. Forf. i Journal of American Folklore XI (1898), 280f. [52] Heinr. v. Wlislocki, Volksglaube u. relig. Brauch der Zigeuner (1891), 90, sm. Forf. Aus d. innerem Leben d. Zigeuner

(1892), 75. [53] A. de Gubernatis, Mythologie des plantes I (1878), 91; Globus XCV (1909), 282f. [54] A. Ulrich, Beitrag z. bündn. Volksbotanik (1897), 29; Georg Kummer, Schaffhauser Volksbotanik I (1952), 25; Heukels l. c. [Note 35].

G. [55] Kreuterbuch contra fayt volkommen ... (1534), 22f.; New Kreutterbuch (1551), 299a. [56] Schrank & Moll l. c. [Note 48]. [57] I. Reichborn-Kjennerud, Våre folkemedisinske lægeurter (1922), 14; tysk *Bocksgeil* til Orkidéer nævnt fra det 17. Aarh. Ogsaa Alrunen, der har mange Træk fælles med Gøgeurterne (se S. 93 f.), tænktes fremvokset af Forbryderes Sæd eller Sved. [58] Se Marzells Kompilationer i Hegi's Ill. Flora II, 336f. og Tiere 185f. Variationerne er mangfoldige: Gøgekartoffel (Finl.), Gøgenøgler (Sverige), Gøgestøvler (Litauen), Gøgetaarer (Rusl.), Gøgetestikler (Kärnten i Østrig), o. m. a. [59] Skriftlig Oplysning fra Apoteker Paul Hauberg 1954. [60] Lyttk. 1263. [61] Udvalg for Folkemaal (UfF) top. Saml. 1906/76: 1172, 3001 (indsendt 1919) og egen Optegn. 1946. Blomsternes Ildelugt har rimeligvis ogsaa spillet ind. Paa Ny Guinea siges, at de blegbrune Pletter paa Pisangbladene opstaar, naar Stjernerne pisser paa dem (Zeitsch. f. Ethnologie 65, 1933, 279). [62] Samme Navne i Tyskl., Engl., Skotl., Frankr., Svejts, m. fl. europæiske Lande (Danske Folkemaal IV, 1930, 2ff.). Paa Øland i Vendsyssel kaldes Plettet Gøgeurt *Tudseblomst*, fordi den vokser, hvor der er mange Frøer og meget Tudsespyt. Nordengelske Børn tror det bringer Uheld at plukke de Blomster, som Gøgen har spyttet paa (Britt. Holl. 35); i Frankrig gror 'Gøgeurter' ɔ: Engkarse, Trævlekrone m. fl. frem dér, hvor Gøgene har spyttet (E. Rolland, Flore populaire I, 1896, 239). Allerede Bock 1539 og Fuchs 1543 mente, at Navnet Gøgeurt skyldtes bl. a. Cikadeskummet. [63] Kai L. Henriksen, Danske Insektnavne (1944), 68. [64] Skattegraveren III, 252. [65] Tang Kristensen, Jydske Folkeminder II, 222; Marzell, Tiere, 185f. Navnet *Gøgsgraa(d)* hos Simon Paulli 1684, med mange senere Varianter: Gøgsgrød, Gøjsengrød etc., hører vel herhen. Moth ca. 1700 har *Gøgegrød* til den runde Hulurtrod, Radix aristolochiae rotundae, der har haft folkelig gynækologisk Anvendelse. I mange Lande bliver Gøgeurternes Bladpletter tilskrevet Kristi Blodstaarer: O. Dähnhardt, Natursagen II (1909), 229f. Sml. ogsaa russ. 'Gøgetaarer' (Marzell l. c.). Taarer, Spyt, Skarn, Blod er Eufemismer for Sperma. [66] Marzell, Tiere 179–188. [67] Marzell, Tiere (Index S. 221, 229). Om Gøg og Stork som Fallos-Symboler, se Wilh. Mannhardt i Zeitschr. f. deutsch. Mythol. III (1856), 209–298, IV, 447, J. Grimm, Deutsche Mythologie [4] II (1876), 563ff., III, 195f.; Alb. Moll i Handbuch d. Sexualwissenschaften ([2] 1921), 582f,. Fr. Heide, Onde og Gode i Dyreham (1940), 31ff., The Folklore Record II (1879), 47–91.

H. [68] Liber herbarum, ed. Paul Hauberg 1936, 33. [69] Herom videre i Hovorka-Kronfeld I, 214f. og Archiv f. die Geschichte der Medicin 17 (1925), 201f. [70] H. Schelenz i Archiv f. Gesch. d. Med. IV (1910), 145f. [71] New Kreutterbuch 1551, 299a < Theofrastos, Hist. plant. 9, 18. [72] I en Protokol fra Lunds Apotek kan man se, at en lægestuderende ved Eksamen 1730 er blevet spurgt om Midler til Kønsdriftens Stimulering og har svaret med bl. a. en Latværge bestaaende af Gøgeurtknolde, Mandskraftrod [Pastinak], adskillige Krydderier plus Moskus (cand. pharm. Harald Nielsen i Farmac. Tid. Nr. 35/1953 S. 1). [73] Det saakaldte Kyskhedstræ var Vitex agnus castus; herom: Kr. Nyrop, Ordenes Liv III (1926), 66 og Axel Lange i Vore Haver 3 (1937), 260f. [74] Vidensk. Selskabs Ordb. VI (1848), 994f.: *Sygsknap* = Almuenavn til Ophrys monorchis, Desmerknap; ifg. Moth er *Syg* en Orne, som ved Gildningen kun mistede den ene testis. E. Viborg foreslog 1793 Navnet Anmod. [75] J.-T. 157, 175. [76] O. Kalkar, Ordb. til det ældre danske Sprog II (1886–92), 39. [77] Vidensk. Selskabs Ordb. II (1802), 380f., H. F. Feilberg, Ordb. over jyske Almuesmål I (1886–93), 434, Falk & Torp, Etym. Ordb. I

(1903), 223. [78] J.-T. 340 – der mener, at *gild* betyder god; jnf. Axel Lange, Fynske Plantenavne (1932), 102f. og Fynsk Hjemstavn 1939, 44. [79] Moth G 186 og G 330 efterset af Ordbogsred. Kaj Bom.

I. [80] Magazin für Litteratur d. Auslandes 67 (1865), 138; sml. isl. *þjofarót* 'Tyverod', findes under Galge, bruges af Mestertyve: K. Maurer, Isländ. Volkssagen der Gegenwart (1860), 178; *Diebsgras* lukker Laase op: Am Urquell V, 163 (Lillerusl.). Kontakt med den stærke Alrunetro. [81] Britt.-Holl. 145. [82] A. Thirsch, Handb. d. Pharmakognosie II (1912), 375. [83] Heyl, Volkssagen osv. aus Tirol (1897), 32. [84] Tang Kristensen, Danske Sagn IV (1892ff.), 614, R. Rasmussen, Føroysk plantunøvn (1950), 47f. (»nyere«), Joh. Th. Storaker, Naturrigerne i den norske Folketro (ed. 1928), 59, Lyttk. 1255 (til Orchis sambucinus 1888ff.), Suhonen, Suomalaiset kasvinnimet (1936), 245f., 274 ('Adamshaand'; og efter Blomsterfarve: rød 'Adam', lys 'Eva'); Britt. Holl. 5, Journal of American Folklore XI (1898), 280f. (paa New Foundland om Arethusa bulbosa). [85] Fanny D. Bergen, Animal and Plant Lore (1899), 103, G. G. Niles, Bogtrotting for Orchids (1904), 284. [86] J.-T. 155f., 322, Feilberg, Jydsk Ordb. I, 268, 510, II, 49, III, 468, Sønderjysk Maanedsskrift 5 (1928), 94, Flora og Fauna 1894, 23, Heimatblätter für den Kreis Sonderburg I (1914), 38ff., UfF top. Saml. 2515 (Ulfborg), skr. Meddelelse fra Salling 1950; Acta Philologica Scandinavica 9 (1934), 53; N. Mohr, Forsøg til en islandsk Naturhistorie (1786), 209; Lyttk. 1265f.; Hwtb. Abergl. IV (1931–32), Sp. 1559, Marzell, Tiere 66; Hamlet IV. Akt 7. Scene. [87] Studier over gamle plantenavn I (1946), 75–80, Mikkelsbær, mikkelsfisk og Mikkel rev (1950), 32–34 (m. Tegn., der viser de parvis anbragte Bær). [88] Fr. Heide i Aarb. f. hist. Samf. f. Odense og Assens Amter 1936, 693f., jnf. Blinkenberg, Archaelog. Studien 103. [89] Tang Kristensen, Jydske Folkeminder IX, 14. [90] H. P. Hansen, Hyrdeliv paa Heden (1941), 120; Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarne I (1864–68), 238, Lyttk. 1257. [91] O. Stoll, Zur Kenntnis des Zauberglaubens etc. in der Schweiz (1908–09), 90. [92] Tang Kristensen, Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket (1922), 157 (Midlet svarer ganske til Chr. Pedersens Anvisninger (her S. 78). [93] Tang Kristensen, Jydsk Almuesliv, Tillægsbd. III, 617. [94] Hovorka-Kronfeld I, 35; A. Treichel i Altpreuss. Monatsschriften 31 (1894), 467 (Westpreussen); John Josselyn, Raritees (London 1672), 42 > Fanny D. Bergen, Animal and Plant Lore (1899), 164 (Habenaria?). [95] Meddelt af Dr. Marzell, Gunzenhausen (Bayern) 1955. [96] Anton Andersen, Fra Planternes Verden (1885), 145 (fra Fyn 1876), Skattegr. III (1886), 80. [97] Axel Lange, Fynske Plantenavne 35; tilsvarende Elskovsmiddel med et Æble: Jysk Ordb. III, 1135 (Litt. henv.).

J. [98] Jens Kamp, Danske Folkeminder etc. (1877), 163 (fra Frijsenborg-Egnen i Østjyll.), Deutsch. bot. Monatschr. XI (1893), 75. [99] Hovorka-Kronfeld II, 178; *ciavar* 'laase, coire' (Venedig, l. c.). [100] Severin Schiöler i Jorden runt 1932, 372. [101] Hwtb. Abergl. VII (1935–36), Sp. 1224 f., Folklore Journ. V, 208; I. S. Møller, Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering (1940), 132 (med Foto af Sølvnøgle anv. som Fødselsamulet). [102] Studier over gamle plantenavn II (1948), 53 ff. [103] Abbot, Macedonian Folklore (1903), 122. [104] J. Brøndum-Nielsen i Acta Philolog. Scand. 6 (1931), 171 ff. [105] Globus 38 (1880), 314 f.; sml. svensk *göknycklar* til Orchis morio (1914). [106] Jnf. Litteraturhenvisn. i Jysk Ordb. II, 459, 523. [107] Tidsskr. f. pop. Fremstill. af Naturvidenskaberne 5. Rk. II (1875), 166; Hessische Blätter f. Volkskunde III (1893), 2; Birlinger & Buck, Volksthümliches aus Schwaben I (1861), 140, 503, A. Birlinger, Aus Schwaben (1874) III, 184, 343. [108] Reichborn-Kjennerud, Vår gamle trolldomsmedisin II 62 f.; I. S. Møller l. c. [Note 101]. [109] J. M. Thiele, Danmarks Folkesagn III (1818–23), 381 < Minerva IV, 39; F. Ohrt, Danmarks Trylleformler I (1917), 231, DFS 972, 2313. [110] Lyttk. 175 f. < Franz

Söhns, Unsere Pflanzen (1907), 35 f. [111] Esaias Tegnér, Strödda uppsatser (1939), 87 f. [112] Skattegr. VII, 57 (Fyn, Sjæll.). Bemærk ogsaa, at *Mariefingre* er bevaret længst i isolerede Egne som paa Sejrø og Samsø.

K. [113] Hwtb. Abergl. IV, Sp. 1559 f., Hovorka-Kronfeld I, 344, Deutsche Volkskunde aus d. östl. Böhmen 11 (1911), 167. [114] Revue des Traditions populaires XIII (1898), 341. [115] A. de Gubernatis, Mythologie des plantes I (1878), 99. Ch. G. Leland, Etruscan Roman Remains in popular Tradition (1892), 330, Schweiz. Archiv f. Volkskunde 19, 48. Sml. det svejtsiske Sagn om to elskende, der sværger Troskab ved en Gøgeurt (her S. 83). [116] Phytognomica (1591), 222; *Pigekys* er et af de mange danske Physalis-Navne. [117] 138 gantz neu entdeckte Geheimnisse ... (1717), 37. [118] Britt. Holl. 316.

L. [119] Marzell, Tiere 5, 27; Feilberg, Jysk Ordb. II, 557, J.-T. 156; R. Rasmussen, Føroysk plantunøvn (1950), 114; Suhonen, Suomalaiset kasvinnimet 247, Lyttk. 1254, 1257, Festskrift til Feilberg (1911), 711. [120] Skattegr. V, 71. [121] Skattegr. II, 44, XII, 158; lign. Manipulationer med Stedmoderblomsten. [122] Feilberg, Jysk Ordb. II, 556. [123] I. Reichborn-Kjennerud, Vår gamle trolldomsmedisin I, 208. [124] W. von Schulenburg, Wendisches Volkstum (1882), 201 jnf. Noten S. 105. [125] Schriften d. naturforsch. Gesellsch. Danzigs, N. F. 6, 47; Mitteill. d. schles. Gesellsch. f. Volkskunde 11 (1909), 200. [126] Studien aus d. pharmakolog. Inst. der Universität Dorpat IV (1894), 241. [127] Fr. Regel, Thüringen (1895), 680; jnf. H. Marzell i Natur und Kultur VIII, 1911. [128] Runa V (1846), 77; H. P. Hansen, Hyrdeliv paa Heden, 122 f.

M. [129] Hwtb. Abergl. I (1927–28), Sp. 313, 316, IV (1931–32), Sp. 1559, 1561; Farmac. Tid. 41 (1931), 669–72. [130] H. von Wlislocki, Volksglaube u. relig. Brauch d. Zigeuner (1891), 90 ff., Is. Teirlinck, Flora diabolica (1924) 76, Hovorka-Kronfeld I, 344; N. Mohr, Forsøg til en Islandsk Naturhistorie (1786), 252. [131] Schmiedeberg, Pharmakologie ([6] 1909), 171 f., Archiv für experiment. Pathologie u. Pharmakol. 111 (1925), 281–294; Edv. Gotfredsen, Medicinens Historie (1950), 28. [132] O. Dähnhardt, Volkstüml. aus d. Königsreich Sachsen (1898) I, 83; Ascherson & Graebner, Synopsis d. mitteleurop. Flora (1896 ff.) 3, 714; Die Neue Zeitung Nr. 14/1954. [133] Heimatblätter der roten Erde V (1925), 283. [134] Aigremont, Volkserotik u. Pflanzenwelt II, 43; sml. her S. 74. [135] Hessische Blätter f. Volkskunde V, 145. [136] Brunfels og Bock [Note 55], Heukels l. c. [Note 35], R. Rasmussen l. c. [Note 119], 44 ff., 87, Lyttk. 1263, J.-T. 174. [137] Hwtb. Abergl. I (1927–28), Sp. 1463.